

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПОСЛЕДИПЛОМСКЕ МАСТЕР СТУДИЈЕ
ТЕРОРИЗАМ, ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ И БЕЗБЕДНОСТ

МАСТЕР РАД

ТЕМА:

ЕТИКА И ПОЛИТИЧКО НАСИЉЕ

МЕНТОР:

проф. др
Драган Симеуновић

КАНДИДАТ:

Горан Милешевић
Индекс бр. 32/10Т1

Београд, 2012.

Апстракт

Политичко насиље дешава се и рационализује под окриљем доминирајућег морала, сакралног или секуларног. Настанак, прихваћање и примена политичког насиља, као и његови мотиви последица су моралне динамике која захваћа све нивое друштва, као и неусклађености моралних циклуса на сваком социјалном степену.

Циљ овог мастер рада јесте да се, кроз анализу моралности на факторе, издвоје они који су заједнички свим појединцима, групама и организацијама, чија се политичка борба базира на верским принципима с једне, и оне који је заснивају на секуларним, с друге стране, те да се групишу сви сродни чиниоци како би биле формиране две нове групе моралности, кроз које би политичко насиље било ефикасније сагледано. Морална динамика одвија се кроз два принципа, вертикални и хоризонтални. Вертикални принцип јесте међусобни утицај појединца, породице, групе и осталих социјалних структура у промени и унапређивању етичких ставова и норми. Хоризонтални принцип представља личну и социјалну трансформацију моралних норми, почевши од фазе ауторитарне моралности, преко међуфазе конзерватизам-либерализам, до фазе конформистичке етичности, па преко међуфазе моралне кризе ка затварању циклуса или преласку на други систем вредности. Политичко насиље настаје најчешће у међуфазама, као последица неусклађености моралних принципа између социјалних елемената.

Кључне речи: ауторитарна моралност, конформистичка моралност, динамички модел моралности.

Abstract

Political violence occurs and is rationalized under the dominant moral system, religious or secular. The emergence, acceptance and implementation of political violence, together with its motives are consequences of the moral dynamics that affects all levels of society, as well as inconsistency of moral cycles at each social level.

The aim of this master thesis, through the analysis of the factors of morality, is to identify those that are common to all individuals, groups and organizations, whose political struggle is based on religious principles on the one hand, and those that are based on secular, on the other; then to group all related factors in order to form two new groups of morality, through which the political violence would be more efficiently perceived. The moral dynamics happens through two principles, vertical and horizontal. Vertical principle is the interaction of individuals, families, groups, and other social structures in changing and improving the ethical attitudes and norms. Horizontal principle is a personal and social transformation of moral norms, starting from the phase of authoritarian morality, through the intermediate stage of conservatism-liberalism, to the phase of conformist ethics, and finally through the intermediate stage of moral crisis towards the closure of the cycle or transition to a different value system. Political violence mostly occurs at the intermediate stages, due to inconsistencies between the moral principles of social elements.

Keywords: authoritarian morality, conformist morality, dynamic model of morality.

САДРЖАЈ

УВОД.....	1
Проблем и предмет истраживања	2
Циљеви и хипотезе	3
Научна и друштвена оправданост	4
I ЕТИОЛОГИЈА МОРАЛНОСТИ	5
1.1 Агресивност и тежња ка доминацији	5
1.2 Агресија и насиље	6
1.3 Кооперативно понашање и алтруизам.....	7
1.4 Опште о настанку моралне мисли	10
1.5 Развој моралних норми	11
1.6 Сакрална моралност	14
1.6.1 Многобоштво и једнобоштво	15
1.6.2 Етичност у јудаизму	19
1.6.3 Хришћанска моралност	22
1.6.4 Морал и ислам	25
1.7 Секуларна моралност.....	28
1.8 Између две етике	30
II АНАЛИЗА ФАКТОРА МОРАЛНОСТИ	37
2.1 Фактори моралности.....	37
2.1.1 Жене и права жена.....	39
2.1.2 Дете и породица.....	41
2.2 Ауторитарна и конформистичка моралност.....	43
2.3 Динамика две моралности	44
2.3.1 Прва фаза – ауторитарна моралност	46
2.3.2 Прва међуфаза – конзерватизам-либерализам	47

2.3.3 Друга фаза – конформистичка моралност	48
2.3.4 Друга међуфаза – морална криза	49
2.4 Закључак о динамичком моделу	51
III МОРАЛНА ДИНАМИКА У КОНТЕКСТУ ИСТОРИЈЕ.....	53
3.1 Куба	53
3.2 Кореја	55
3.3 Рим	57
IV ДИНАМИЧКИ МОДЕЛ И БУДУЋНОСТ	59
4.1 Појединац.....	59
4.2 Породица.....	62
4.3 Група и нација	66
4.4 Свет.....	67
4.5 Србија	69
4.6 Српска породица	71
4.7 Србин	73
ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ	76
Политичко насиље	76
Тероризам	78
Закључак	85
ОДАБРАНА ЛИТЕРАТУРА	91

УВОД

Феномен тероризма, и политичког насиља уопште, није нов проблем у свету, али је индикативно да је обележио почетак XXI века у значајној мери и утицао на међународне односе, посебно на оне између глобалног Запада и глобалног Истока. За разлику од научних, у политичким сферама овоме се питању од почетка приступало симптоматски, односно пажња се посвећивала последицама насиља уместо његовим узроцима. Резултати не само да нису били охрабрујући, већ је погрешно суочавање с тероризмом, као и његово третирање, продубило постојеће антагонизме између цивилизација и поспешило ширење идеје о корисности овог облика борбе. Жртве су најчешће невини, а штета редовно захваћа и више од људских живота.

Научни приступ подразумева проучавање свих аспеката ове друштвено-политичке појаве, међу којима су и козативни елементи. Узроци се траже у социјално-културолошким, друштвено-економским, друштвено-политичким и другим сферама, полазећи од појединаца, преко група, до друштва и нације, сагледавајући механизме од психолошких до социолошких и глобалних, а у циљу разумевања начина на који идеје о насилној политичкој борби настају, шире се, развијају и бивају прихваћени од других субјеката.

Важан културолошки и цивилизацијски елемент у идеологијама које пропагирају насиље, јесте и друштвени морал. Моралне норме јесу важан друштвени фактор на који се ослањају целокупни социјални и правни системи, чиме су регулисани, између осталог, етнички, класни и верски односи у целом свету. Самим тим важан су систем правила којим се прихватају, одобравају или сасвим одбацују одређене социјалне појаве. У модерном друштву, етички принципи су доста флексибилни, како би се оставио простор за прилагођавање новом времену и новим ситуацијама, тако да су неке од ових норми сувише уопштене или недовољно јасне, па су из тог разлога подложне тумачењима. С друге стране, друштвено-историјски развој, култура, религија, географски положај и други фактори, утицали су на различита виђења прихватљивости одређених друштвених појава,

као и на формирање моралних начела, доприносећи глобалној конфузији, и потреби за усвајањем универзалних правила понашања, истовремено чувајући локалне обичаје. Последице су биле додатно генерализовање норми, њихова широка интерпретативност уз доминацију одређених политичко-блоковских струја, али и отворени отпор прихватању и примени истих. Баш као што су глобална морална начела имала за сврху унапређење међународних односа и унитаризацији друштава, тако су нека локална и верска стала у одбрану идентитета и аутохтоности мањих група и њиховог система вредности. Питање које би овде могло да се постави било би оно које се односи на моралне границе одбране саме моралности.

Проблем и предмет истраживања

Политичко насиље као свој повод редовно има политичке и економске темеље, међутим узроци који до њега доводе су много дубљи и апстрактнији. Временски могу да се протежу и деценијама пре него што постану очигледни и манифестују се у неком од облика. Од узрока који су овде важни издваја се супротстављеност ставова око оправданости и легитимитета политичке акције, где посебно место заузима етичност у намерама и деловању државе, односно доминантних политичких струја. Несумњиво је да неки облик етичких норми постоји у свим државним системима, од демократских до ауторитарних, па до незадовољства долази услед неслагања са раније прихваћеним или наметнутим системима моралних вредности. Ове су норме представљене на два начина, као Божја датост, универзалне и непромењиве с једне стране, и оне које настају као реакција на неприхватљиво понашање и у потпуности су овоземаљске. Два се проблема овде јављају. Прво, потребно је схватити јесу ли оне кохерентне и недељиве целине, и друго, јављају ли се у пракси ове две врсте моралности у чистим формама, као строго Божје и строго хумане.

Политичко насиље има за свој циљ да уздрма или обори власт у земљи. Мотиви су редовно интересни, методе често деструктивне, али оправданост никада није упитна, било да се борба води против неверника или репресивног режима. Предмет истраживања јесу

утицај сакралног (односно, верског) и секуларног (световног) морала на прихватање насилних метода политичке борбе и њихова улога у рационализацији политичког насиља.

Циљеви и хипотезе

Религијске групације своја схваћања етике преузимају из светих књига, попут Торе, Библије и Кур'ана. Принципи су једини прави начин и њихова је примена подразумевана. Међутим, иако вера у једног Бога подразумева мир и разумевање међу једнаким људима, она много чешће доводи до конфликта. Слична је ситуација и са секуларним идеологијама (нпр. левичарским), с том разликом што је морал ослоњен на хумане законе. Научни циљ тезе јесте да се кроз анализу моралности на факторе, издвоје они који су заједнички свим појединцима, групама и организацијама, чија се политичка борба базира на верским принципима с једне, и оне који је заснивају на секуларним, с друге стране. На тај начин биле би формиране најмање две нове групе моралности, чија ће разрада да доведе до новог приступа сагледавању проблема политичког насиља, са посебним освртом на тероризам.

Друштвени циљ рада јесте допринос у сузбијању остваривања политичких циљева насилним путем, кроз покушај препознавања услова у којима настаје идеја сукобљавања са владајућим структурама у властитој или другој држави, али и субјеката ове врсте насиља и њихових метода. Правовремено препознавање симптома социјалног незадовољства и елемената потенцијалног конфликта, може да помогне у превентивном деловању и отклањању опасности од угрожавања живота и наношења материјалне штете.

Генерална хипотеза била би да постоје сасвим извесни индикатори у социјалној сфери, који указују на присуство идеје код групе људи, да је насиље једина ефикасна метода остваривања политичких права или наметања политичких ставова другој групи.

Претходна хипотеза биће разрађена кроз две посебне. Прва је да не постоји строго ограничење према којем је верски фундирано политичко насиље (тероризам) засновано искључиво на моралним нормама које проистичу из религијских закона, и друга, да су

одређени морални оквири секуларног политичког насиља, у извесној мери, комплементарни са сакралним.

Научна и друштвена оправданост

Научна оправданост овог рада полази од идеје да проблематика односа моралности, као иницијатора насиља, и самог политичког насиља није у довољној мери пороучена. Морал и моралност обично се у политиколошким и безбедносним дисциплинама посматрају са социолошког или друштвено-историјског становишта, док социјално-психолошки и социјално-патолошки аспекти често бивају занемарени. Извесни фактори из ових области у значајној мери утичу на формирање идеолошких усмерења, а самим тим и на исходишно деловање.

Друштвена се оправданост огледа у настојању да се на систем етичких вредности једне групе или друштва, да понешто другачији осврт. Урушавање моралних вредности води у два смера. Један је потпуни колапс друштва и морална декаденција, док је други очајничка борба за повратак и поновно успостављање старих вредности. Овај други пут, неумољиво ствара неке моралне дилеме, међу којима је најважнија – постоје ли етичка ограничења у поступцима и активностима чији је циљ ревитализација старих моралних начела

I ЕТИОЛОГИЈА МОРАЛНОСТИ

Појам моралног и моралности комплексан је и широк, те својом апстрактношћу, широком применом и нејасним границама онемогућује прецизно и свеобухватно дефинисање. Моралност је човекова творевина, социјална појава која одређује његов живот као појединца, део социјалне групе и биолошке врсте, културолошко обележје јединке, племена и нације, али и калуп у којем друштво обликује индивидуу. Тиме је обухваћена њена способност да препозна и контролише своје нагоне и испољава их на прихватљив начин, постављајући тако извесни шаблон понашања, како за себе, тако и за друге чланове групе. Шаблон може да прерасте у правило, а правило у обичај, који опет, повратно, утиче на сваког појединца у току животног развоја.

Моралност је присутна у свим аспектима живота и делања људске врсте, понекад само као водиља (независна од природе и жудње¹), али често и као сврха постојања и спровођења дела (Божија воља). Стога је и схваћање морала, у првом реду, подложно његовој улози у социјалним активностима.² Други разлог за различито посматрање овог феномена јесте усмереност на његове поједине сегменте, карактеристична за различите дисциплине. Тако моралност нема исто значење у економији, медицини, војсци, социолошким или психолошким истраживањима. Коначно, поставља се и питање саме сврхе постојања ове појаве, односно како и, што је важније, зашто је дошло до формирања моралне свести.

1.1 Агресивност и тежња ка доминацији

Потреба да се одреде прихватљиви и неприхватљиви облици социјалне интеракције могла би да пође од схваћања да је агресивност једна од најистакнутијих особина човека.

¹ Kant, I. (1979), „Kritika praktičkog uma“, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, стр. 140-141

² Dubil, H., Mockin, G. „eds.“ (2005), „Manje zlo – Moralni pristupi praksama genocida“, Beogradski krug, Beograd, стр. 306

Она га је, уз интелигенцију, обележила као доминантног, супериорног предатора у природи и поставила га је у врх ланца прехране. Међутим, ловачке вештине морале су да буду надограђене са напредовањем и ширењем друштва и до изражаја долазе способности преживљавања међу припадницима сопствене врсте. Склоност ка нагонском понашању која је човеку омогућавала да се прехрани, постаје нужност у борби за ловишта и обрадива земљишта. Ипак, агресивност код човека не опстаје у свом изворном основном облику. Усложњавање социјалног окружења води и до обуздавања примитивних облика понашања. Агресивност престаје да се толерише, док се поједине манифестације почињу означавати као насиље.

Важност ове карактеристике међу припадницима исте врсте јесте и у чињеници да осим преживљавања, најјачим јединкама обезбеђује и доминацију над групом и простором. Сукоби морају да доведу до неког разрешења, при чему је једна страна обично доминантнија. Она ужива многе привилегије, међу којима је и постављање правила и давање примера. Непоштовање правила подразумева санкције, које се настоје избећи, а од којих је врх хијерархије ослобођен. Бенефиције привлаче оне који се сматрају обесправљенима, што води ка борби за превласт. Тежња ка доминацији односи се и на околину, односно територију и све ресурсе на њој. Овладавање природним изворима може да буде демонстрација силе, а њихово задржавање - основа за ширење доминације.

1.2 Агресија и насиље

Првобитна друштва била су вођена тежњом за преживљавањем, подељена у константним међусобним сукобима и борби са природом. Нагонско понашање и агресивност често су били пресудни фактор у опстанку, иако се данас овакви обрасци понашања сматрају примитивним. Иронично, модерно друштво ни данас није лишено ратова и освајања, чак су и узроци слични оним претходним. Променио се, међутим, став према агресивности у личном и социјалном контексту. Агресија може да има своју сврху и оправдање у случајевима попут очувања живота, имовине или одбране државе. Она, дакле, није искључива и једносмерна, мада такав утисак може да се стекне због доста учесталијег

облика чији су мотиви мање племенити или деструктивни.³ Агресивност је морала да се модификује кроз време, па се она конвертује у разне форме: незадовољство кроз протесте, неправда кроз уметност, понижење кроз хумор и сл. Немогућност или неспособност сублимације агресивности неизбежно води деградацији мотива на ниже нивое и она може да се искаже у свом нерафинисаном облику. Неприхватљива манифестација ове особине данас се карактерише као насиље, а насиље се генерално означава као неморално понашање.

Насиље не би требало изједначавати са агресивношћу, али не би ова два појма требало ни раздвајати. Агресивност се начелно сматра личном карактеристиком, која омогућује иницијативу и остварење циља. Она може да се манифестује као амбиција или доминација, али и као насилност, до које најчешће долази у случајевима када су препреке незаобилазне, а награда значајна (подразумевајући да је патолошко понашање искључено). Насиље је дакле један од исхода агресивности и метода доласка до поткрепљења. Облици у којима се јавља различити су. Најпрепознатљивији јесте физички облик насиља, чије деловање оставља материјалне последице, укључујући угрожавање живота и смрт. Остали облици нису увек очигледни, нити њихово постојање изазива видљиве последице. Њихов се распон креће од претњи, присиле и понижавања, па до веома суптилних облика какви су психичко насиље и насиље у породици. Значај и последице насиља тешко је сагледати у оквирима тог појма, првенствено због тога што такав облик понашања укључује и друге чланове социјалне групе, чак и када се ради о аутодеструктивном понашању. Овај образац понашања отежава интеракцију појединца у групи, те тако осујећује функционисање човека као социјалног бића.

1.3 Кооперативно понашање и алтруизам

Кооперативно понашање долази до изражаја у ситуацијама у којима је циљ недостижан за једнога, али остварив за групу. Ричард Докинс (Richard Dawkins) човека сматра првенствено „себичним“, окренутим самоме себи и својим потребама (преносе

³ Fromm, E., (1989), „Анатомија људске деструктивности – Друга knjiga“, Naprijed, Zagreb, стр. 24-31

Гинтис и други⁴). Оваква егoистична индивидуа ипак је веома ограничена у својим физичким, психичким и интелектуалним способностима, да је практично неспособна за самостално функционисање и опстанак. Управо је дугорочни интерес, у првом реду преживљавања, а затим и добробити, заслужан за феномен кооперативног понашања људске расе. Према овом схваћању, кооперативно понашање је „мешавина опортунизма и експлоатације“⁵. Ово учење заступа тезу да је социјална група скуп појединаца који делују заједно само док за тим постоји потреба и заједнички циљ. Иако Гинтис и остали побијају овакав став⁶, теорија заједнице себичних људи могла би да да објашњење за мотиве окупљања чланова првих заједница. Они би према Масловљевој хијерархији мотива⁷ обухватили физиолошке потребе, а затим делом и потребе сигурности, свакако недовољно за развој цивилизације.

Уместо пуког интересног удруживања, Бојд и други сматрају да је социјална селекција кључни механизам у одржавању групе.⁸ Јединке са сличним склоностима и преференцијама имају тенденцију да се групишу и раде заједно. Аутори подржавају тезу Гинтиса и осталих да је алтруистичко понашање међу несродницима нужно за групну кохезију, међутим алтруистичка кооперативност није јако везивно ткиво групе. Она дозвољава и могућност да чланови колектива пристају на сарадњу и помоћ другим појединцима, уколико постоји (бар индиректна) извесна добит за њих саме. Такво понашање не може да се сврста у прави алтруизам. Аутори уз овај појам уводе и алтруистичко кажњавање⁹, процес кроз који се појединци одричу сопствене награде у

⁴ Gintis, H., Bowles, S., Boyd, R. & Fehr, E. (2003), „Explaining Altruistic Behavior in Humans“, *Evolution and Human Behavior*, 24, стр. 154

⁵ Исто, стр. 154

⁶ Исто, стр. 153-157

⁷ Hol, K. S., Lindzi, G., (1998), „Теорије личности“, Plato, Београд, стр. 309

⁸ Boyd, R., Gintis, H., Bowles, S., and Richerson, P. J. (2003), „The Evolution of Altruistic Punishment“, *Proceedings of the National Academy of Sciences (USA)*, 100, стр. 3534

⁹ Енгл. „altruistic punishment“ (прев. аут.)

корист групе којој припадају.¹⁰ У овом процесу издвајају се извршиоци казне¹¹ као кохезивни елемент групе, који имају моћ наметања ауторитета и онемогућавања пребега чланова групе, а затим и одређивања казне за оне који нарушавају њен интегритет. Казне нису физичке, већ се редовно свде на осуде и изоловање неподобних припадника групе, чинећи оне који их намећу својеврсним патријарсима.

Алтруистичко кажњавање добија на важности јер својом применом дефинише границу између оних деловања у групи који поспешују сарадњу између њених чланова и тенденција које за циљ имају осипање групе и њену дезинтеграцију. Наиме, алтруизам је подразумевани феномен када је реч о сродницима, могло би се рећи да је уско везан уз биолошки инстинкт преживљавања код неких врста, јер подразумева помоћ и заштиту слабијим јединкама из породице, у сврху наслеђивања генетског материјала и, посредно, продужења те врсте. Овако схваћен, алтруизам постаје део Фројдовога Ероса - нагона живота, који регулише психолошке и физиолошке процесе у сваком појединцу и подсвесно води ка само једном циљу – опстанку. Из ове, биолошке перспективе, алтруизам и даље остаје, у некој мери, себична особина, посредни интерес јединке да остави свој допринос у овом процесу. Истинска алтруистичка настојања почињу да се истичу тек код помагања субјектима са којима нису у крвном сродству. Наравно овакав однос подразумева и чвршће везе међу јединкама које не деле исте гене, а затим и међусобно поверење и зависност. Група је јача и моћнија од појединца, има могућност да поједностави остваривање циљева, достигне, па и премаши очекивања чланова. Она, међутим, захтева и одрицања и жртвовања, означене као компромис, како би у што већој мери сузбила егоцентричност и наметнула више стандарде.¹² Заједно са високим очекивањима јавља се и тежња за одржавањем јединства и недељивости групе. Појединци постају зависни од њених достигнућа до те мере да свако нарушавање функционисања и ефикасности групе представља опасност по њене чланове. Неизравно, алтруистичка казна

¹⁰ Boyd, R., Gintis, H., Bowles, S., and Richerson, P. J. (2003), „The Evolution of Altruistic Punishment“, *Proceedings of the National Academy of Sciences (USA)*, 100, стр. 3533-3534

¹¹ Енгл. „punisher“ (прев. аут.)

¹² Видети: Fromm, E., (1989), „Zdravo društvo“, Naprijed, Zagreb

настаје као процес осигуравања остварења личних интереса кроз групу (која добија проритетни статус), иако, повратно, она сузбија сваку себичност у тој групи, одузимајући моћ онима који је и успостављају, те додатно повисујући критеријуме. Она постаје алат за санкционисање деловања која могу да наштете колективу и јасно их одређује као непожељна. У овом смислу, још не може да се стави знак једнакости између алтруистичке кооперативности и моралности, али препознавање доброг кроз награду и лошег кроз казну свакако је солидна основа за развој моралне свести код људи.

1.4 Опште о настанку моралне мисли

Зачетке етичких норми није лако са сигурношћу уврстити у конкретан временски период. Она сасвим сигурно није настала на само једној, специфичној, географској локацији, нити је заснована на основу идеје или одлуке само једне особе. Ипак модерно друштво широм планете на проблеме доброг и лошег, прихватљивог и неприхватљивог, похвалног и осуђујућег, гледа у доброј мери једнако. Лако је, дакле, упоредити тај социолошки феномен са воденим токовима, који извиру са више страна, али се на крају стапају у једну реку. При томе свака од притока пролази кроз значајне промене у свом смеру, облику, дубини и квалитети и пре него што стигну до главног тока. Тако на пример, однос друштва према дувану полазио је од духовног (код америчких староседелца) и неповерења (код Европљана), преко прихваћања, одушевљења и статусног симбола, све до његовог коначног означавања као сировине (и производа) који изазива овисност и оштећује здравље. Настанак моралности, дакле, не може и не би требало да се везује за тренутак, место или личност, јер би јој на тај начин била приписана и коначност. Она би тако добила свој универзални облик и појаву, а изгубила динамику и простор за еволуирање. Модерни свет остао би заробљеник праисторијских етичких норми, а развој цивилизације био би значајно успорен.

Моралност је тешко описати као стање појединца или друштва, она је непрекидан процес који се с протоком времена мења и прилагођава историјском контексту. Расправљати да ли је било етички конзумирати цигарете у затвореним просторијама у претходним вековима, бесмислено је из перспективе човека XXI века, који живи у

времену када се овакви поступци осуђују и забрањују. Сличан пример може да се наведе и за употребу наркотика – кокаина (све до I светског рата) и канабиса у медицинске сврхе. Изворна моралност није могла да буде толико сложена и двосмислена, као она која се преиспитивала у нпр. II светском рату, нити тако софистицирана, како је дефинишу правни системи данашњих држава. Она је могла да буде сасвим упрошћена представа конкретних дешавања која су обезбеђивала добробит или наносила штету друштву. Откриће ватре могло је, због њених особина, код човека да побуди позитивне осећаје. Могао је да се огреје у хладним данима, осветли мрачне просторе, или да припреми храну, обради материјал и сл. Код тог појединца ватра је била од значајне вредности. Истовремено, појединац који је сведочио деструктивности ватре, у њој је видео само лоше карактеристике. Сходно томе, једна природна појава могла је у једној култури да представља живот, а у другој смрт, крај и зло. Рађање моралности тако остаје неухватљива идеја. Њен настанак није оставио материјални траг у историји човечанства, али човек јесте оставио траг о њој.

1.5 Развој моралних норми

Објективно проучавање зачетака етичности код људске врсте мора да пође од докумената чија је сврха или последица била установљавање правила функционисања социјалне групе. Материјална оставштина може да објасни окружење и услове у којима је настала и, што је много важније, разлоге свог настанка. Временска перспектива, међутим, може да отежа или одведе њено тумачење у погрешном смеру.

Материјална сведочанства о успостављању моралних начела нису истовремено и докази који указују на зачетак моралне мисли. Селективно навођење корисних и штетних социјалних интеракција последица су заједничке историје и богатог колективног искуства – низа несистематских покушаја, грешака и напредовања, пре него тренутна инспирација и чин моралне креативности њихових творца. Манифестна моралност постојала је као нејасна идеја о добром (корисном) и лошем (бескорисном, опасном, болном) и раније, али је материјализовањем добила свој видљив и прегледан облик.

Објективно сагледавање физичких доказа моралности човека не подразумева нужно и објективност тих материјала. Они настају у време када је друштвена сегрегација одмакла у свом развоју. Перцепција позитивног и негативног варијала је сходно положају у хијерархији, па су и појаве добијале различите предзнаке, попут оне праисторијске ватре. Међутим, мотиви за доделу предзнака појавама из околине постали су свесни, комплексни и, што је најважније, потпуно субјективни. Ниче обухваћа овакву ситуацију својим „дионизијским“ принципом и супротставља појмове „добро и зло“ са „добрим и рђавим“.¹³ У првом пару појмова истиче се рационализација оних који су у таквом, робовласничком, систему били обезвређени, обесправљени и деперсонализовани – робова. Они су себе видели као несрећне, неуспешне и беспомоћне особе, доведене у тај статус од стране оних који су изнад њих и њима управљају, оних који су „зли“. Логично, себе који трпе неправду и пате потлачени, сматрали су „добрим“ и надали се да ће „добро“ надвладати „зло“. Насупрот томе, друштвени слој повлашћених, себе доживљава као срећне, успешне и моћне, у односу на оне који су слабији и покорени, дакле лоши, „рђави“. Њихов тријумф је „добар“. Оваква, готово Јунгијанска дуалност истине у потпуности искључује могућност успостављања апсолутних моралних начела у заједници, па би требало да се и њихови записи посматрају једнодимензионално – кроз призму сталежа који их је оставио.

Када се јавља намера да се морална начела преточе у записе, она су већ генерацијама преношена усменом традицијом. Аутентични догађаји су мењани у том трансферу, делови предања су изгубљени, други су вероватно додавани. У време када ратови и освајања нису били непознати, није било замисливо да је некада постојао човек немоћан да функционише у својој околини. Онај ко је био у стању да овлада ватром, лови и бори се, није имао разлог да стрепи. Ипак, страхови код тог човека су постојали и они су уткани у традицију. Извор тог страха, дакле, није могао да буде физичке природе, већ уму предака недокучива сила која је имала моћ да даје и одузима живот. Она је неким била наклоњена и давала сунце и кишу, док је за друге била мрачна и непријатељска доносећи поплаве и пожаре. Промењива сила приближава се човековој перцепцији кроз људске

¹³ Ниће, F., (2011), „S one strane dobra i zla – Genealogija morala“, Dereta, Beograd, стр. 179-200

карактерне црте и идентитет вишег бића, божанства које господари човеком и природом. Оно је темпераментно, награђује и кажњава нижа бића по свом нахођењу и обликује околину према свом нацрту, док човеку препушта да препознаје властите врлине и грешке. Индивидуална тумачења његове воље бивају бројна и разнолика, до те мере да настају нова божанства како би делом објаснила широк спектар, понекад несхватљивих поступака само једног вишег ентитета. Тиме се, међутим, не поједностављују концепције доброг и лошег, већ се надлазећим поколењима остављају у завет комплексна и опширна предања о делима и неделима врховних господара, који се по свом карактеру, размишљању и патологији не разликују у великој мери од обичног човека.

Постојала је, дакле, потреба да се позната правила униформишу и овековече, да би била доступнија онима којима су намењена, разумљива свим слојевима и уједињујућа. Писани морални код имао је двоструки ефекат. Владајућима је био доказ ауторитета, алат којим су се служили да наметну своју вољу и надмоћ. Помоћу њих они су владали, судили, давали, одузимали и кажњавали, по узору на божанства. Сиромашнима и робовима служио је као утеха у тешкој свакодневици и нада у промену стања који их је постављао у подређени положај. Развијају се појмови попут искушења, жртвовања и искупљења, који заузимају централну позицију у њиховом веровању. Једном формулисани у писане речи, морални кодекси друштва постају закони и од тог тренутка могуће је пратити развој етичности код човека. Њихов садржај и порекло упућују на две јасно диференциране гране моралности. Прва је традиционална и не одваја се од веровања да животом и поступцима појединца управљају више силе, које у свом науму имају јасну представу о добри и злу, и намећу је према потреби индивидуи у мери која је dostatна да би потоњи могао да је разуме. Ови су закони Божја датост, непромењиви и обавезни и чине основу за оно што ће у наставку текста бити означено као верска (сакрална, религијска) моралност. Друга грана се постепено и посредно одваја од стриктне везаности за Божју вољу и омогућава човеку да најпре буде њен заговорник и извршилац, а затим ревизор и на крају законодавац, у потпуности преузевши улогу моралног ауторитета од свог створитеља и отворивши пут ка световној (секуларној) моралности.

1.6 Сакрална моралност

Узевши у обзир све материјалне трагове и усмена предања, развој морала почиње пре настанка човека, природе и васељене. Хронолошки, „добро“ је већ постојало у тренутку стварања света („...и видје Бог свјетлост да је добра; и растави Бог свјетлост од таме.“¹⁴). Штавише, „добро“ није било засебан ентитет или идеја, већ сама есенција Створитеља („Хвалите Господа, јер је добар, јер је довијека милост његова.“¹⁵). Иако су и сам појам Бога и његова замисао недокучиве, јасно је да су свемир и свет које је стварао били у складу са његовом добром суштином. Дакле, у тренутку када човек наслеђује земљу и свет, он се већ налази у сложенем етичком систему, који је за њега непојмљив у целости и у многим ситуацијама несхватљив.

Највећа препрека у савладавању појма „доброг“ перцептивна је ограниченост човековог ума. Кроз пажљиво Божје вођство он је усмераваан и упућиван у (углавном) конкретне области „доброг“, кроз рад и чување Његовог дела.¹⁶ Међутим, успркос слободној вољи која му је дата, човеку су неке радње и даље забрањене. Несумњиво неки облик унутрашњег конфликта морао је да се појави. Природа која је створена по савршеном науму и таква дата на бригу Божјем створењу, морала је и сама да буде савршена. Постојање забрана значила је и постојање дела која нису „добра“, а то је могло да имплицира могућност да свет ипак не представља перфектну креацију. Воља Творца универзума не доводи се у сумњу. Он је неупитни ауторитет и своје планове не открива човеку у целости. Да би непотпуну слику света око себе начинио разумљивијом, човек је приморан да ствара своје појмове и тако премости огромну разлику између небеског и земаљског, апстрактног и конкретног. „Добро“ није једино присуство и искуство које он доживљава у свом окружењу, оно није апсолутна категорија. Идеја да је Божје учење, „добро“ само један крај димензије, на чијем се другом крају налази све што је забрањено, „није добро“, дала је већи значај и његовој слободној вољи да се креће између те две

¹⁴ „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta“, (2008), prevod Daničić, Đ., Glas mira, Beograd, стр. 1

¹⁵ Исто, стр. 541

¹⁶ Исто, стр. 1

крајности, уз могућност преласка (за та релативно једноставна времена) јасне линије која их дели. Иако је „добро“ у Божјем науму чисто и неограничено, јер Он јесте „добро“, усвајање овог појма код човека могуће је само кроз дуалитет „добро-лоше“, односно разумевање „лошег“ полази од познавања „доброг“ и обратно. Погрешна тумачења готово су немогућа, јер инструкције долазе са самог извора и одговорност за своје поступке преузима сам појединац.

Комплексно социјално окружење прави значајну промену у граници између „доброг“ и „лошег“, чинећи је мање јасном и померљивом. Комуникација између Бога и човека своди се на неколицину означену као пророци. Божанска апстрактност преводи се на језике људи, а затим и на конкретне појмове блиске обичном човеку. Поруке зависе од речитости и утицајности оних који је преносе, па неретко једно учење бива прихваћено на разне начине. Свака традиција има исходиште у истом Богу, али је у тумачењу учитеља он само њихов Бог, док остали поштују друге. Један Бог постаје један од богова, пристран и човечан, па се и димензија „добро-лоше“ прилагођава томе.

Божји закони пренесени су људима преко тумача – пророка, учитеља и свештеника, и њихова их је хуманост у великој мери обликовала. Они су, заједно са самим Богом, веома поједностављени и усмерени. Иако је установљено да је човек створен по Његовом облику,¹⁷ Створитељ и друге политеистичке манифестације описане су по слици и прилици човековој. Он и они су сујетни, темпераментни, импулсивни, великодушни и осветољубиви, а таква су и правила која су постављена пред поштоваоце. Надоградња односа бог-човек састојала се у отелотворењу небеског бића, прво кроз његове гласнике, а затим и кроз божанске владаре, који су и сами имали моћ наметања „доброг“ и потискивања „лошег“.

1.6.1 Многобоштво и једнобоштво

Док је потреба за увођењем етичког кодекса разумљива из социолошке и цивилизацијске перспективе, везаност за натприродни морални ауторитет оставља неколико важних питања отвореним. Прво, није јасно да ли је прихватање закона од

¹⁷ Исто, стр. 1

стране народа било поједностављено и убрзано, имајући у виду да они долазе од савршеног и неуништивог ентитета (у поређењу с онима које доноси човек без Божјег утицаја). Друго, уколико су божански закони јединствени и свеважећи, због чега нису усаглашени у целокупној људској цивилизацији. И треће, зашто се за њихову објаву бирају одређене ситуације, нације и медији.

Постоји још један проблем који је значајно утицао на обликовање верског морала – политеизам. Многобоштво је несумњиво последица многих фактора, међу којима су најважнији интелектуална инфериорност човека и слободна воља, која му је дата, да управља током свог живота и својим одлукама. Ако се крене од претпоставке да људи нису на свет дошли као господари и робови, него милошћу свога Творца као једнака бића, различит однос према вери и веровању водио је у поделе и непријатељства. Узме ли се, на пример, инструкција коју Бог упућује првим људима: „... и напуните земљу, и владајте њом, и будите господари од риба морских и од птица небеских и од свега звериња што се миче по земљи.“ (Постање 1:28)¹⁸, она може да буде прихваћена као опште упутство о поштовању природе и живота, те преузимање одговорности за њих, али такође и као императив овладавања земљом и бићима која на њој обитавају. У првом би случају повученост и умереност биле цењене, док би у другом доминирале агресивност и амбиција. Сукоб ова два уверења доводи до сукоба култура, конфликта две представе истог Бога који би прерастао у рат између два бога, једног мирољубивог и пасивног, и другог ратоборног и насилног. Поделе су пропорционалне порасту броја божанстава, па религија, која би требало да измирује и уједињује, постаје стални извор сукоба.

Успркос религијској комплексности, цивилизације расту и развијају се. Пораст популације тражи нове технологије наводњавања и производње хране.¹⁹ Дефицити и суфицити у материјалима и сировинама регулишу се кроз трговачке размене, а оне подразумевају постојање неких облика уговора међу нацијама.²⁰ Архитектонски напредак

¹⁸ Исто, стр. 1

¹⁹ Ackermann, M. E., Schroeder, M. J., Terry, J. J., Upshur, J. H. L., Whitters, M. F. „eds.“, (2008), „Encyclopedia of world history“ Volume I, Facts On File, New York, стр. XXIX-XXX

²⁰ Исто, стр. XXXIV- XXXV

је импресиван и осим пространих и ефикасних животних простора обухваћа и монументалне грађевине попут микенске „Лавље капије“, египатских пирамида и атенског Партефона. Урбанизација је у великој мери у релацији са честим оружаним сукобима, па се градови и грађевине смештају на тешко приступачним местима, попут феничког Тира на острву или Петре у данашњем Јордану, смештеног у пустињи на крају уског и кривудаваог кањона.²¹ Недостатак природних препрека надокнађиван је масовном војском, а паралелно су еволуирале и ратне стратегије. Уметност ратовања ослоњена је на технолошка достигнућа, наука не заостаје у својој експанзији. Иновативна обрада материјала омогућује производњу ефикаснијег оруђа, математика и филозофија помажу у разумевању околине, а посматрање промена на Земљи и кретања планета дају основе за законе физике и предвиђања појава у окружењу и свемиру.²² Са брзим развојем наука (са нагласком на природне), природни феномени добијају своја објашњења, па потребе за одржавањем култова нижих богова постепено нестају. Веровање у неку вишу силу ипак опстаје, само што та вера престаје бити широка и разграната и усмерава се на једну централну фигуру.

Развој идеје монотеизма сеже све до античког Египта и Перзије. Једна од значајних интервенција која је водила ка напуштању концепта многих богова била је реформа египатског фараона Акенатона у XIV веку п.н.е. Он је увео обожавање апстрактног симбола Сунчевог диска – Атона и, истовремено потискујући и забрањујући остале култове, правио пут ка монотеистичком приступу у религији.²³ Други важан догађај десио се око 1200. године п.н.е. у религији старе Перзије, која је означена као зороастризам. Оснивач и пророк Заратустра подучавао је о једном „Творцу свих ствари“, великодушном и непристрасном владару.²⁴ Елементи оба учења присутни су у Аврамским религијама – јудаизму, хришћанству и исламу, које имају важну улогу у модерном свету. Наиме, све

²¹ Исто, стр. XXXVI- XXXVII

²² Исто, стр. XXX-XXXI

²³ Redford, D. B., (1987), „Akhenaten, the heretic king“, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, стр. 158-163

²⁴ Partridge, K. „ed.“ (2009), „Religije sveta“, Mladinska knjiga, Beograd, стр. 244

претходне вере у центар стављају врховног владара, свемоћног творца, господара светла и живота, законодавца и судију. У јеврејском учењу Јахве има доста сличности са египатским Озирисом и сумерским Ахуром Маздом, а и предања о стварању света и човека су сродна.

Монотеизам је настао као социјална и еволутивна потреба, која је дозвољавала већу посвећеност земаљским захтевима, али делом и као последица економских и политичких дешавања у Старом свету. Племенске поделе, верски сукоби и расцепканост територије отежавали су приступ води, обрадивом земљишту и сировинама. Константни конфликти развијали су војску и оружје, али су истовремено слабили моћ обичног народа. Повећани интереси значили су и додатне трошкове економијама које нису могле да их прате. Трговачки и дипломатски уговори само су делимично ублажавали тензије, међутим, у сарадњи са пропагирањем једнобоштва и увођењем заједничке религије отворена су врата ширењу и јачању утицаја међу народима. Вера у једног бога наметала је јединствен систем вредности, заједништво и узајамност. Истовремено, нова је религија јачала позицију и моћ вође (владара), одабраног од стране Бога да врши његову вољу и спроводи законе.

Уједињење као циљ присутно је у све три аврамска верска учења. Дуго робовање под Сумерима и Египћанима резултовало је код Јевреја аномијом. Обесправљеност је производила кризу морала, лични интегритет припадника ове нације био је нарушен, а етнички је идентитет био релативно неважан.²⁵ Постојала је извесна симболика у одбацивању култова и промовисању једног недељивог Бога, уз којег су и поробљена јеврејска племена требала да одбаце своје господаре и пођу за својим народом. На прелазу ера велики део Блиског истока био је покорен од стране Римљана. Етничка везаност тада више није била упитна, али политичке деобе међу Јеврејима постају веома дубоке. Оружани отпор постаје контрапродуктиван, резултујући тешким одмаздама Рима, при чему највише испаштају недужни. Многи пророци и учитељи позивају на повратак Богу, али почињу да се истичу они рабини који у Њему првенствено виде миран отпор. Док су Јевреји, успркос својој подељености, углавном могли да идентификују своје непријатеље

²⁵ Ackermann, M. E., Schroeder, M. J., Terry, J. J., Upshur, J. H. L., Whitters, M. F. „eds.“, (2008), „Encyclopedia of world history“ Volume I, Facts On File, New York, стр. 288

изван свог етничког окружења, Арапи то нису били у стању. Окружени оскудном природом, ослањали су се на трговачку размену између економских центара, уз константну претњу номадских племена на путевима. У градовима су владале две зарађене фракције у константном сукобу за трговачки примат.²⁶ Уз захтевне животне услове и политичко-племенске поделе, додатни фактор разједињености између кланова били су и пагански култови, највише изражени у већим градовима, попут Меке.²⁷ У сва три случаја из народа би се издвојио појединац, довољно искусан да препозна проблеме у друштву, аналитичан да укаже на узроке, одважан да покрене социјалне промене и ауторитативан да постане осовина за уједињење народа.

1.6.2 Етичност у јудаизму

Идентитет једне нације постоји као сплет бројних фактора, чији се квалитет и важност разликују између етничких група. У те факторе могу да се уброје расна и верска припадност, друштвена структура и уређење, културно наслеђе, територија и бројни други чиниоци. Вредност и квалитет територијалног суверенитета, на пример, разликују се код Курда, којима је простор на којем живе генерацијама егзистенцијалан, и Рома, којима географска лоцираност није приоритетна у националном опстанку, па се могу оријентисати на урбани, рурални или номадски начин живота. Повремено су потребне постепене промене у факторима, како би се нација развијала и прилагођавала свету. Радикалне измене у њиховом квалитету могу да изазову тензије у оквиру групе, а брисање неких од њих, у зависности од њиховог значаја, доводе до кризе националног идентитета или нестанка етничких група. Ропство у којем су се Јевреји налазили у Египту (Мисиру), утицало је на њихову перцепцију властите припадности. Кључни разлог, како ће касније открити, био је прихватање система веровања својих поробљивача.

Једна од најзначајнијих улога за верско освештавање код Јевреја припада пророку Мојсију. Његова личност и дела јесу осовина ове религије и по важности је одмах иза

²⁶ Murphy, T. P., „ed.“ (1976), „The holy war“, [Watt, W. M., „Islamic Conceptions of the Holy War“], Ohio State University Press, Columbus, стр. 141-143

²⁷ Исто, стр. 146

Аврама. Мојсијева трансформација из владајућег у поробљеног истовремено је и промена у моралној свести, коју он уобличава и код робова. Он одбацује разликовање „доброг“ и „рђавог“, и појам „доброг“ супротставља појму „зла“. Међутим, као пророк, он има ексклузиван увид у виша морална начела, па је и тумачење тих појмова потпуно субјективно. Бог проговара његовим речима и остварује се у његовим делима, па човек нема права да о њима суди.

Мојсије својим правилима приближава Божји наум широј популацији својих савременика, те поколењима која ће стасати у сенци његових учења и пророчанстава. У текстовима који настају, Бог је у својој свемоћи и доброти наклоњен искључиво јеврејском народу (Израак 19:5-6)²⁸ којем несебично помаже у бегу из Египта и доласку у обећану земљу (Израак). У том процесу Створитељ врши одмазду над Египћанима у више наврата²⁹ и на тај начин даје легитимитет каснијим Мојсијевим одлукама. Немилосрдност какву је Бог исказао над Мисирцима, и много раније над Содомом и Гомором (Постање 19)³⁰, те великим потопом (Постање 6-8)³¹, постаје знак препознавања јеврејског напредовања кроз долину Јордана, при чему они уништавају градове, пљачкају имовину и елиминишу сво становништво, без обзира на године и пол (Бројеви 21:35; 31:17).³² Морално преиспитивање Мојсијевих (Божјих) инструкција неизбежно доводи до тешких казни (Бројеви 12-14).³³ У Мојсијевој интерпретацији Бога, он је ауторитаран, пристран, осветољубив, суров и ратоборан, чиме је веома сродан египатским антропоморфним божанствима, из чије су тираније настојали да се извуку. Међутим, за разуђен народ какав су били, Јеврејима је била потребна управо таква представа господара

²⁸ „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta“, (2008), prevod Daničić, Đ., Glas mira, Beograd, стр. 69-70

²⁹ Исто, стр. 57-65

³⁰ Исто, стр. 15-17

³¹ Исто, стр. 5-7

³² Исто, стр. 149, 159

³³ Исто, стр. 138-141

и оца, како би осим расне и племенске повезаности имали и идеолошко јединство и интегритет.

Осим сличности са египатским и сумерским митовима, аутентичност Мојсијевих тумачења и прорицања може да се доведе у питање и са психолошке стране. Низак ниво цивилизованости племена приморавао је учитеље да прибегавају нарацијама, преувеличаним примерима и симболици. Овом последњем посветио се Фројд, разматрајући могућност Мојсијевог египатског порекла. У причи о извлачењу малог Мојсија из воде, он препознаје античку верзију приче за децу о доласку на свет.³⁴ И само име Мојсија представља симбол, оно је изведено из египатске речи „mose“ која значи „дете“.³⁵ Осим тога постоје многе сличности између култа Атона којег је успоставио фараон Акенатон и јеврејског бога којег је заговарао Мојсије. Ограничавајући употребу имена Јахве, наметнут је назив Адонај (Adonai) за Бога, веома сличан египатском Атону.³⁶ Мотив за напуштање привилегованог положаја и преузимање одговорности за Семите Фројд види искључиво у политици. Било као савременик Акенатона или каснији поштовалац његове религије, Мојсије покушава да одржи култ и због тог циља ствара нову нацију од народа који нема земљу, јаку традицију, нити истакнуто вођство, које би могло да га компромитује.³⁷ Уз низ других сумњи у апсолутну етичност Мојсијевих настојања (и њихових успешности), доводи се у питање и Божја уплетеност у догађаје око заснивања јудаизма, па и самог морала који је из њега проистекао.

Патријархално друштво може да опстане само уколико је централни ауторитет ненарушен и након што особа која га утелотворује није више присутна. Фројд овде уводи психичку ситуацију коју назива „накнадном послушношћу“³⁸, којој претходи удруживање протеране браће како би уклонили оца-тиранина и окончали његову групу, те поделили

³⁴ Vujović, M. „ed.“, (2010), „Frojdov život snova“, Riznica, Beograd, стр. 128-129

³⁵ Freud, S., (1939), „Moses and monotheism“, Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis, London, стр. 13

³⁶ Исто, стр. 64

³⁷ Исто, стр. 46-47

³⁸ Frojd, S., (1976), „O seksualnoj teoriji – Totem i tabu“, Matica srpska, Novi Sad, стр. 270

плен. Међутим, након патријархове смрти јавља се осећај кривице, који се стапа у опште осећање кајања, и величање његових дела и вредности. Осећај колективне кривице је једна од карактеристика јудаизма, која их издваја од осталих Аврамских религија. Њена је симболика у издаји и могућем убиству Мојсија (патријарха) од стране његових пратилаца (деце).³⁹ Страшан грех наводи Јевреје на дуготрајно кајање и искупљивање, због чега као нација теже враћању патријарховим вредностима. Друштво се постепено затвара и онемогућују даље компромисе, било кроз културолошке, било кроз брачне везе (Бројеви 25:1-9).⁴⁰ Овим се оставља сасвим реална могућност да је онај пристрасни, строги, неумољиви Бог из Торе, ништа друго до далеки ехо сећања на човека Мојсија, који је ујединио Семите, избавио их ропства и извео из Египта према обећаној земљи.⁴¹ Ако би се ова претпоставка узела у обзир, целокупан Стари завет (првенствено појам Бога и његових закона) био би заснован на националистичком пропагандном памфлету, који је обликовао и преостале две Аврамске религије – хришћанство и ислам.

1.6.3 Хришћанска моралност

Симболика заузима важно место у верама које темељ имају у јудаизму. У хришћанству је, према Фројду, симбол жртвованог оца замењен симболом (добровољног) жртвовања сина, ради искупљења претходног злочина. Фокус се пребацује са оца, који би према психоанализи био Мојсије, на сина Исуса, чија је жеља, као и код сваког сина у тим временима, да преузме очево место.⁴² Индикативно је да Фројд повлачи паралеле између личног психичког прогреса појединца, од незреле ка самосталној особи, с једне, и цивилизацијског напредовања народа, од примитивних ка прогресивним системима, с друге стране. Уз ове напретке неизбежно се везује и развој моралне мисли.

Идентитет Бога претрпио је у Новом завету значајну промену. Од темпераментног, захтевног и пристрасног ауторитета, постаје благ, ненаметљив и непристрасан. Уместо да

³⁹ Freud, S., (1939), „Moses and monotheism“, Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis, London, стр. 59

⁴⁰ „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta“, (2008), prevod Daničić, Đ., Glas mira, Beograd, стр. 152-153

⁴¹ Freud, S., (1939), „Moses and monotheism“, Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis, London, стр. 53

⁴² <http://www.stenudd.com/myth/freudjung/freud-mosesmonotheism.htm> 04.11.2012.

своју вољу остварује кроз своје тумаче, а моћ показује у нерафинисаном облику, Бог се отелотворује у једној од три своје манифестације – сину, који се доказује кроз своја чуда. Старозаветне казне, које су следиле недуго након сагрешења и најчешће биле физичке, постају временски удаљене апстрактне идеје о загробном животу и коначном суду (Јеванђеље по Матеју 25:41-46).⁴³ Човеку се обраћа саветима, а не наређењима и инструкцијама, и препушта њему да доноси суд о сопственом доживљају доброг и лошег. Следећи Фројдову аналогију, човечанство се тиме коначно уздигло изнад свог биолошког (нагонског, инфантилног) и постало свесно себе и природе.

Јеврејско друштво, у току римске управе Палестином, суочава се са потребом да поново врати изгубљену територију. Губитак је на симболичком нивоу тежи јер је обећана земља заоставштина Мојсијева, оца којег су већ једном издали. Фројдовски отац-тиранин враћа се као колективна кривица и потреба да се његово присуство одржи кроз начела која су нестала са патријархом. До тог тренутка, Јевреји су од Римљана преузели традицију политичког организовања и „ставове суштински у индиферентном односу према држави“ (прев. аут.).⁴⁴ С једне стране постојали су легитимни представници народа, посредници између обичног човека и краља, односно римског намесника, док су са друге стране ту били побуњеници, герилци који су се у оквиру својих могућности одупирали страној управи. Иако простор између Сирије и Египта није под окупацијом, већ под контролом марионетских краљева⁴⁵, Јевреји је не доживљавају као слободну. Територија, као важан фактор националног идентитета поново разједињује народ и враћа их потчињен положај, какав су имали у Сумеру и Египту. Битка која се води не даје дугорочне резултате и тражи нова решења.

Учење које започиње Исус из Назарета има за циљ да промени свест Јевреја о материјалном наслеђу, разреши народ кајања и поново их уједини у вери. Он се не

⁴³ „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta – Novi zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista“, (2008), prevod Karadžić, V. S., Glas mira, Beograd, стр. 33-34

⁴⁴ Mommsen, T., (1894), „The history of Rome“, vol. 5, Richard Bentley & son, New Burlington Street, London, стр. 419

⁴⁵ Исто, стр. 419

удаљава од Мојсијеве симболике, кроз коју постаје његов наследник. Уместо земље нуди небо, садашњост мења вечношћу, а патњу види као пут ка награди. Паралела са египатском митологијом ни код Христа није избегнута. Као што је Мојсије отелотворење Хоруса, који је рођен у води, тако је и Исус Озирис, мучен и жртвован, само како би победио смрт и даровао живот богу сунца.⁴⁶ Жртва је неопходна, иако њена апстрактна идеја није блиска обичном човеку, како би на дужи период будила наду (сунце) и ослободила људе страха од умирања.

Ново учење привукло је пажњу неколицине, али и неповерење многих. Наступајући као месија из пророчанстава, Исус је могао да се поистовети са Мојсијем, да постане нови вођа и тиме наруши статус и углед који су код римљана имали легитимни представници народа. Заједно с тим и безбедносна ситуација би била нарушена, ризикујући потпуну окупацију од стране Рима. Иако је његов пацифистички приступ био пожељан, смер у којем би кренуо могао је да изазове реакције од којих се стрепило. На другој страни стајали су побуњеници, јасно фокусирани на конкретну контролу над земљом. Претпостављање „царства Божијега“ (Јеванђеље по Матеју 6:19-34)⁴⁷ земаљском краљевству, вероватно је виђено као издаја и подсмевање обичној сиротињи. Међутим, оно што сигурно никоме није одговарало јесте превазилажење националних потреба и територије, зарад једнакости међу људима и небеског краљевства. Тако је суптилно подриван јеврејски национализам заснован на Мојсијевој идеји о изабраном народу.

Неуспех у поновном окупљању властитог народа, Христ својим учењем надокнађује ван граница те затворене културе. Нова вера шири се све до Рима и преко византијског цара Константина повезује народе унутар граница империје под једним универзалним ауторитетом и истим законима за све. За разлику од Мојсијевих конкретних усмерења, која су резултовала релативно брзим и краткотрајним успесима, Исус је апстрактан и дугорочан, а награда нематеријална. Поново се намеће симболика сина-Исуса који надраста оца-Мојсија (својеврсно разрешење Едиповог комплекса), и кроз

⁴⁶ Partridž, K. „ed.“ (2009), „Religije sveta“, Mladinska knjiga, Beograd, стр. 70-71

⁴⁷ „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta – Novi zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista“, (2008), prevod Karadžić, V. S., Glas mira, Beograd, стр. 10

Фројдову призму указује на важан корак у сазревању друштва, под којим је подразумеван и морални напредак. Потпуна хомогенизација народа није постигнута ни у јудаизму, нити у хришћанству – извесна међуплеменска и међунационална динамика остаје. Оно што је постигнута у области етичности ипак би требало истакнути. Обе су религије у доброј мери усклађене по питању моралног светоназора, чији значај превазилази националне, расне, језичке и друге поделе. До извесног глобалног уједињења, дакле, ипак је дошло.

1.6.4 Морал и ислам

Мухамедова вера настаје под сличним условима као и јудаизам. Многобројна арапска племена подељена су на номадска (сточарска) и градска (трговачка). Економија је базирана на размени добара, условљена извесним степеном сарадње између група.⁴⁸ Постојала је трговачка сарадња и са другим привредним центрима, а размена би се вршила караванима, који су морали да прелазе преко територија, често агресивних, племена. Напади на трговачке колоне и међуплеменски ратови нису били ретки, онемогућавајући постизање стабилног и трајнијег споразума између поглавара. Поделе су биле у толико дубље због присутности великог броја култова међу племенима, утичући и на културолошке разлике међу племенима.⁴⁹ Многа наслеђа имале су исходиште у античким цивилизацијама, попут Сумера, Асира, Египта и Грчке, који су у прошлости користили северне делове полуострва за транзит, задржавање и трговину. Арабија у Мухамедово време није била окупирана од стране друге нације, али је била у стању међуплеменског конфликта, производећи дугогодишњу анархију.⁵⁰

Мухамедова трансформација у пророка одликује се сличношћу са својим претходницима. Бог му се обраћа када је осамљен и у току молитве и тражи од њега да пронесе Његову реч.⁵¹ Друштво у којем живи нема јасно политичко уређење, па је

⁴⁸ Ackermann, M. E., Schroeder, M. J., Terry, J. J., Upshur, J. H. L., Whitters, M. F. „eds.“, (2008), „Encyclopedia of world history“ Volume II, Facts On File, New York, стр. 201

⁴⁹ Lings, M., (1983), „Muhammad: His life based on the earliest sources“, Islamic texts society, Cambridge, стр. 16-17

⁵⁰ <http://www.al-islam.org/restatement/3.htm> 06.11.2012.

⁵¹ Lings, M., (1983), „Muhammad: His life based on the earliest sources“, Islamic texts society, Cambridge, стр. 43

окупљање под једним врховним законодавцем пожељно решење. Оснивајући ислам, Мухамед у ствари наставља јудео-хришћанску традицију, донекле прилагођену суровом пустињском амбијенту насељеном дивљим племенима. Он прихваћа хришћанску експанзивност, комбинујући је са јеврејском милитантношћу и национализмом. Његови први следбеници су млађа браћа и синови великих трговаца, затим бивше вође кланова и „слаби“ странци који нису имали заштиту нити једног клана.⁵² Мухамед, који је рано остао сироче, сада пружа заштиту овим људима, преузимајући улогу очинске фигуре. Дозвољавајући странцима да приступе његовој групи, делимично се приближава Исусовом приступу, међутим прихватајући правила нове вере, сваки би неарапски члан постепено био асимилован, враћајући се национализму радикалног јудаизма. Награда је, такође, мешавина обећаног вечног живота за мученике и материјалних бенефита, у смислу непосредне освете и присвајања имовине. Вера се шири и речју и оружјем, али поражени се не истребљују по старозаветном принципу, већ се, блиско новозаветном пацифизму, спроводи конверзија у нову религију.⁵³

Очигледан је методски искорак у односу на Мојсија и Христа. Мухамед настоји да остави јако наслеђе након своје смрти, али жури да свој циљ (своју обећану земљу) достигне у току живота. Он утиче на креирање свете књиге, која би требало да има моћ да упозна и привуче нове поклонице на дужи период времена, међутим, истовремено предузима и војне акције, убрзавајући тај процес. Надаље, успева да хомогенизује разне народе и културе кроз превођење на ислам до те мере да је верско опредељење значајније од етничке или територијалне припадности. Коначно, исправља пропусте код остале две Аврамске религије у приказу лика и дела Бога. Уместо Мојсијевог Јахвеа, склоног физичком кажњавању, и Исусовог Оца, који се исказује у својим чудима, Мухамедов Алах

⁵² Holt, P. M., Lambton, A. K. S., Lewis, B., „eds.“, (2005), „The Cambridge history of Islam“, Cambridge University Press, Cambridge, стр. 36

⁵³ Lings, M., (1983), „Muhammad: His life based on the earliest sources“, Islamic texts society, Cambridge, стр. 135-159

је повучен и у потпуности искључен из материјалног света. Његова величина и моћ исказује се неверницима на крају њиховог живота, а осталима на крају света.⁵⁴

Дисциплина је изузетно важна у муслиманској култури и обликује све сфере верског и секуларног аспекта. Мухамед је посветио много пажње детаљима из свакодневног живота и сажео правила у пет стубова вере: вера у једног Бога, молитва, давање милостиње, пост и ходочашће (Кур'ан 3:18, 20:14, 7:157, 2:185, 22:27).⁵⁵ Правила су била обавезујућа за сваког појединца који је желео признање и једнаке шансе у друштву. Једнообразне и строге норме чиниле су муслиманску заједницу кохерентном и снажном, делом захваљујући погодностима које је пружала својим члановима, а делом и због неумољивог система кажњавања. Свако кршење закона препознато је као нарушавање угледа целе групе, што за последицу може да има нарушавање безбедносног система и довођење живота у опасност. Прекршаји се третирају у зависности од тежина и консеквенци које остављају.⁵⁶ Најбенигнија казна јесте одузимање статуса, наплата, лакша физичка казна или изопштавање из заједнице (алтруистичка казна). Шеријатски закон за тежа кривична дела дозвољава физичко насиље, ампутације делова анатомије који нису витални, усмрћивање каменовањем, декапитацијом и слично. Конзервативно окружење и ревноност у спровођењу исламских закона на неки су начин програмирали припаднике ове религије да усвоје и примене традиције и обичаје у свим својим индивидуалним, породичним или социјалним активностима, без обзира да ли су Арапи или конверти из других народа. Повиновања правилима нису поштеђени ни особе које се декларишу као агностици или атеисти, а од верних муслимана се очекује да их спроводе и када се не налазе у својим земљама. Ислам прожима живот муслимана од тренутка уласка у ову културу (рођењем у њој или покрштавањем), кроз одгој, образовање, уметност, спорт, политику и друго. Готово је немогуће направити јасну дистинкцију између секуларних и сакралних аспеката мухамеданске традиције.

⁵⁴ Yahya, H., (2003), „Isa će doći“, Bosančica print, Sarajevo, стр. 8-12

⁵⁵ „Kur'an“ (1995), Bosanska Knjiga, Sarajevo, стр. 18, 29, 89, 172, 186

⁵⁶ Esposito, J.L., (2003), „Što bi svatko trebao znati o islamu“, Filozofsko-teološki institut družbe Isusove, Zagreb, стр. 145-147

1.7 Секуларна моралност

Са интелектуалним развојем и проширењем социјалних група појављује се потреба да се уведе ред у друштвене интеракције. Примитивна политеистичка друштва везана су за своја обичајна и верска наслеђа, одакле црпе етичке норме своје групе. Много пре првих монотеистичких настојања постојали су покушаји унификације правила и њихове примене на контролисаној територији. Један од најранијих законика потиче из Сумера и приписан је владару под именом Ур-Наму.⁵⁷ Закони су урезани у глиненој табли и након кратког пролога у којем се призивају божанства, исписана је листа у казуистичкој (ако-онда) форми.⁵⁸ Каснији законици су организованији и детаљнији, попут Хамурабијевог закона, у којем се препознају основе на којима ће се градити модерно законодавство.⁵⁹ Начела изложена у овим документима полазе од тражења благослова богова, којима се признаје врховна власт и премоћ. Међутим, закони не потичу од њих, већ од владара који у њихово име спроводе власт на земљи. Приметно је да је избегнута божанска апстрактност и да су правила вероватно настала као последица конкретних конфликтних искустава проистеклих из друштва. На тај начин попуњене су празнине у божанској легислативи и дефинисани односи субјеката у зависности од природе криминалног дела и друштвеног статуса. Законици су прилично напредни за своје време, јер дају извесна права и робовима, уводе монетарне казне, али и санкције за лажне оптужбе (које ће касније често изостајати у доба инквизицијских прогона и диктаторских режима).

Световни морал потиче из обичаја и природе, док закони настају из потребе. Обичаји су бројни, разнолики и непоуздани, посебно ако се преносе усменом традицијом. Правила о прихватљивим понашањима, у таквим културама нису стабилна – настају, мењају се и нестају без потребе за објашњењима, или у најбољем случају из субјективних разлога. Закони и правилници настају из три важна разлога. Први је објективизација – извлачење моралних начела из сфере субјективног и њихово претварање у материјалну

⁵⁷ Ackermann, M. E., Schroeder, M. J., Terry, J. J., Upshur, J. H. L., Whitters, M. F. „eds.“, (2008), „Encyclopedia of world history“ Volume I, Facts On File, New York, стр. 147

⁵⁸ <http://www.anciv.info/mesopotamia/law-in-mesopotamia.html> 07.11.2012.

⁵⁹ <http://eawc.evansville.edu/anthology/hammurabi.htm> 07.11.2012.

форму. Тако шира популација добија увид у информације које није поседовала раније. Осим тога, писани текст може да послужи за едукацију млађих нараштаја. Други разлог био би стандардизација. У широком спектру обичаја потребно је препознати оне који користе целом друштву, а у исто време не штети племенима, породицама или појединцима. Јасно се дефинишу важне одредбе у смислу пожељног или непожељног, док се мање корисне локалне традиције заобилазе или стапају са другим, како не би непотребно оптерећивале закон. Трећи разлог јесте примена. Закон, као скуп општеприхваћених етичких начела, намеће се народу у циљу регулисања функционисања друштва. Усклађене друштвене обавезе чине колектив ефикаснијим и убрзавају његов развој, истовремено штитећи и појединца као свој интегрални део.

Једна од функција закона је и санкционисање понашања који наносе било какву штету социјалној групи. Кажњавање је као део законског система пролазило кроз прилагођавања, од релативно непропорционалних првобитних, до одмерених и специфичних казни модерног друштва. Како је раније наведено, раст популације, промене у економији и политичка превирања усложњавали су правни систем и чинили га гломазним. Фројд је имао став да закон треба да забрањује људима само оно што би могли да ураде нагонски, за све остало брине се природа.⁶⁰ Обимни законици и правилници, међутим, сведоче да је човек у доброј мери још несвесно биће склоније задовољавању властитих потреба него сарадњи. Ту лежи највећи недостатак цивилних закона – морају да се прилагођавају криминалној инвентивности једнога да би заштитили многе. Солон Атињанин Велики упоредио их је са пауковом мрежом – „Мали бивају ухваћени, а велики је поцепају.“⁶¹ Предност им је ипак, флексибилност – постојећи закони могу до извесне мере да се мењају и прилагођавају, без потребе гомилања сродних. У супротном ствара се огроман правни механизам који служи држави, али не и људима. Корнелије Тацит примећује да су „...закони били најбројнији када је држава била најкорумпиранија“

⁶⁰ Frojd, S., (1976), „О сексуалној теорији – Totem i tabu“, Matica srpska, Novi Sad, стр. 249

⁶¹ <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/553609/Solon/553609suppinfo/Supplemental-Information>
07.11.2012.

(прев.аут.).⁶² Означавање и осуђивање неморалних поступака неопходност је у цивилизованом друштву, иако прекомерна конкретизација закона ствара инерцију правног система и нарушава стабилност друштва.

1.8 Између две етике

Не улазећи у расправу која моралност се прва јавља у људском друштву, приметно је да међу њима постоје значајне сличности. Најпре је то у раним фазама – форма. Она је једноставна и сажета, прилагођена широј популацији. Било да је преношена усменом традицијом или клесањем закона у камену, дужина поруке није смела да превазиђе перцептивне могућности, углавном неуких људи. Везаност цивилних закона за друштво, а не за Бога, измениће овакво стање у складу са личним и социјалним сазревањем човека. Друга подударност односи се на садржај моралних правила. Она се састоје од супротстављања пожељних и неприхватљивих образаца социјалне интеракције. У религијским изворима ово се посматра доста уопштено, док се секуларна етика конкретизује, али без обзира на другачије приступе, обрађују исту материју на приближно једнак начин. Износе се позитивни и негативни ставови у социјалним односима, уз адекватно награђивање или санкционисање субјеката. Следећа сродност јесте јединствен морални ауторитет. На почетку усвајања етичких начела, увек постоји ентитет који их намеће, било да је то краљ, председник, или Бог. Ко год да је у центру моралног (законског) система, има моћ, овлашћење и средства да примени те кодексе у друштву. На крају, оба приступа етичности захтевају искључивост у етикетирању социјалних појава. Она, наравно, није безусловна захваљујући несавршености човека и друштва, али блиска су настојања у заговарању јасне поделе на прихватљиво и неприхватљиво. Појединцу није дозвољено да поступа у супротности са начелима која су наведена у кодексу. Такви облици понашања означавају се неморалним и штетним и подлежу казненом систему. Проблем стварају тзв. „сиве зоне“, области социјалног живота које нису, или су тек делимично обухваћене правилима, па се приступа тумачењу, при чему је тешко заобићи субјективност у процени. Брига о детету, на пример, спада у групу пожељних социјалних

⁶² <http://classics.mit.edu/Tacitus/annals.3.iii.html> 07.11.2012.

образаца, у основи је обављања биолошке и грађанске дужности, а и вршење Божје воље. Крађа је, с друге стране, неприхватљива, јер крши приватност и права власника и сукобљава се са једним од закона које је Мојсије примио од Створитеља (Израцк 20:15).⁶³ Међутим, уколико сиромашни родитељ краде да би прехранио своје дете, он истовремено и поштује и крши моралне кодексе. Преиспитивање мотива тада не може објективно да се спроведе, те коначни став по питању третмана родитеља подлеже интерпретацији, под утицајем доминантног друштвено-политичког система.

Разлике између верске и световне етичности су бројне, али би неколицину требало издвојити. Прва је већ обрађивана и односи се на редослед настанка и ток развоја, те међусобни утицај етика. У зависности од стајалишта, кодекс који је раније створен имао је утицај „одозго“ или „одоздо“ на настајање другог. Дакле, према једном схваћању, Бог је небеску моралност „одозго“ спустио на земљу и препустио је на бригу човеку. Развој човечанства у релацији је са напретком у моралној мисли, па човек постаје способан да и сам креира законе и одвоји се од верских. Према томе, световни би закони били изведени из Божјих. Насупрот том ставу стоји мишљење да је човек имао потребу да се заштити у друштву, да уведе ред у групу и постави правила којима ће све регулисати. Са протоком времена, први су законодавци идеализовани до статуса божанстава, што је утицало „одоздо“ и на формирање монотеистичке етике. Тако би могла да се објасни чињеница да Мојсијеви закони веома личе Хамурабијевим. Друга важна неједнакост јесте у могућности надоградње начела. Моралне норме које потичу од Бога су комплетене, коначне и непромењиве. У Његовом провиђењу познати су му прошлост, садашњост и будућност и закони које објављује важе за сва времена. Грађански закони прилагођавају се вољи човека и потребама времена, сходно немогућности потпуног спознавања историје и актуалних дешавања, те неспособности да предвиђа будуће догађаје. Законе које је сам створио има право да ревидира, ако су бескорисни, допуни уколико су недоречени, поједностави у случају да су сувише комплексни или одбације кад нису потребни. Према томе, верски је морал релативно ригидан, док се световни одликује флексибилношћу.

⁶³ „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta“, (2008), prevod Daničić, Ђ., Glas mira, Beograd, стр. 71

Посебну пажњу би требало усмерити на објекат две моралности. Узме ли су у обзир етиологија религијског морала, може да се закључи да божански закони нису наметнути одједном човечанству целог (или барем познатог) света. Напротив, Божје објаве примио је ограничен број људи, са задатком да се том систему вредности повинују и примене га у интеракцији међу собом, или са другим народима и културама. Наравно, нагласак је стављен на слободну вољу људи да тако поступе, ублажавајући строги ауторитет законодавца. У неуређеној политичкој ситуацији, пророци за преношење Божје речи регрутују сиромашне, немоћне, болесне, апатриде и друге беспомоћне индивидуе и подучавају мале групе људи посвећујући пажњу сваком члану – метода која није промењена ни са порастом популације у каснијим периодима. Дакле, објекат верског морала јесте појединац у групи, преко којег ауторитет (Бог) просветљује целу социјалну групу. Прихватајући вредности које му се нуде, сваки члан се просветљује и уздиже изнад личних интереса, унапређујући и квалитет односа унутар колектива. Са довољним бројем обожених појединаца и сама група пролази трансформацију у доминантно верски освештен „изабран“ народ. По истом би принципу морално буђење прелазило и у друге културе, попут постепеног мењајања свести римског народа од стране хришћанских пропагатора. У идеалним условима идеја би била усађена у уму сваког човека на Земљи, мењајући себичност алтруизмом, нетрепеливост толеранцијом, а дубоке поделе – јединством у Богу и Његовом систему вредности.

За разлику од религијске усмерености на појединца у групи, објекат световне етике је група појединаца. Док је верско учење апстрактно и оставља вернику да о њему размишља и интелектуално се развија, цивилни закони су директни и не дозвољавају много одступања, те теже да буду примењени на већем броју људи истовремено. Тиме се добија на ефикасности, јер у релативно кратком времену целој нацији се намећу бојна правила, чиме се избегава дуг и несигуран процес етичке матурације групе кроз индивидуално морално сазревање. Грађански закони, као једна од манифестација моралности, имају за задатак да организују и контролишу развој друштва и да га усмере ка оним циљевима који поспешују, у првом реду, његов опстанак, а затим и функционисање унутар и изван групе. Једном обликован, систем вредности представља врлине у којима се врши индоктринација и одгој сваке следеће генерације. Уколико напредак човечанства

превазиђе обухватност закона, они се прилагођавају времену и окружењу у настојању да одрже своју ефективност. Недостатак овог облика наметања моралне свести везан је за прекомерну уситњеност закона, који упућују на конкретне области живота. Дакако, обухваћање широког спектра људских понашања је немогуће, па се приступа обрађивању правилности у учесталим обрасцима. Као последица тога, појединцима је дозвољено кретање у тој „сивој зони“, а након усвајања недостајућих закона, о њиховим поступцима суди се у ретроспективи.

Необухватност секуларне и инерција сакралне етике остављају много простора за развој различитих социјалних односа. Човек се рађа у формираном систему вредности, који обликује његову личност од првог дана. Одгој у доминантно религиозној средини свакако ће подразумевати укључење у заједницу кроз прихваћене ритуале (попут крштења, обрезивања и сл.), у којима особа постаје пуноправни члан групе и стиче обавезу да поштује и пропагира етику, која постаје и његова. Секуларно окружење ослања се на систем образовања, у току којег јединка учи о вредностима групе, и законских одредби, који указују на негативне социјалне обрасце и последице које из њих проистичу. У оба случаја, кључни фактор у увођењу детета у социјалне обичаје представљају родитељи или субјекти који их замењују (старатељи и институције). Они врше иницијални утицај на појединца и то на два начина. Први подразумева обезбеђивање услова како би се поједини сегменти личности развиле у пуној форми и у одговарајуће време. Према психолошким теоријама које тежиште стављају на анализу личности (видети дела Фројда, Адлера, Јунга, Ериксона и других), клица здраве личности постоји у сваком новорођенчету и свој развој везује уз физичко сазревање. Другим речима, размишљање и усвајање појмова не може да се деси пре него што је мозак довољно развијен да би обављао више когнитивне процесе. До тада дете је нагонско биће и у потпуности зависности од односа родитеља према њему. Други начин истиче у први план учење, а не унутрашње процесе. Спољашњи стимулуси обликују личност према важећим правилима, а родитељи су инструмент тог учења. Тако Бандура (Albert Bandura) истиче учење по моделу, као важан сегмент у теорији учења (преноси Радоњић).⁶⁴ Наиме, дете oponaша

⁶⁴ Radonjić, S., (1984), „Opšta psihologija II“, Savez društava psihologa Srbije, Beograd, стр. 218-226

особе у својој околини, уколико закључи да њихово понашање не подлеже санкцијама, а одбацује га, ако је изазвало казну. Према томе, родитељи јесу први социјални контакт детета, и његово укључење у друштво зависи од тога да ли су они усклађени са социјалним системом. Уколико се моралне вредности које родитељи негују супротстављају онима у окружењу, може да дође до конфузије у току психичког развоја, који у неким случајевима доводе до поремећаја. На пример, родитељи секуларних убеђења одгајаће своје дете у складу са њима. Међутим, ако дете одраста у средини у којој религија заузима важно место, оно ће морати да се суочи са усклађивањем ова два концепта. Формални аспекти, попут правила облачења, исхране, или језика, углавном не представљају проблеме, али инсистирање на радикалном учењу изазива конфликте и доводи родитељски ауторитет у питање.

Потпуна адаптација особе, без обзира на претходне приступе, не може да се одвоји од друштвеног окружења. Родитељи изграђују темељ за социјално-психолошки напредак, било посредно – преко омогућавања услова за душевни развој, или директном индоктринацијом. Морални ауторитет пребацује се, затим, на институције, преко којих друштво врши надоградњу кроз системско обликовање индивидуе. Оба система (религијски и световни) једнако третирају одређен број појава, при чему се подржавају квалитете попут хуманости, креативности или праведности, док се склоност коцкању и интоксикацији сврставају у социјалну патологију. Проблематичне области развоја представљају супротне оцене које се приписују извесним социјалним интеракцијама. Разматрање смртне казне је у већини секуларних закона неприхватљиво и супротно великом броју религијских доктрина. Међутим, постоје државе и верске групе у којима се ова врста казне легално примењује. Слично томе приступа се питањима попут права жена и деце, економије, сексуалних оријентација, еутаназије и слично. Прихваћање социјалне улоге у вези је са усвајањем норми присутних у друштву. На супротстављање прихваћеном систему вредности гледа се као на девијацију, од које се систем брани санкцијама. Ови случајеви сврставају се под поремећаје психе и личности, кривична дела и богохуљење, те се третирају сходно томе. Неприлагођени имају избор директног сукоба са друштвом или избегавање конфликта. Овај други случај подразумева или прелазак у

„илегалу“ (спутавањем идеја, тајним удружењима) или конформирање. Тиме се, наравно не решавају проблеми, али се и не ризикују казне.

Утицај друштвеног и верског система на појединца највидљивији је на примеру односа према питању одговорности. Одговоран човек не само да је усвојио и применио норме етичког понашања, већ исте квалитете преноси на своју децу. Својим поступком обезбеђује континуитет вредносног система, који је старији од њега и који ће да га надживи. Лична одговорност, међутим, не би требало да се изједначава са социјалном. Ова друга је појам који својом ширином надмашује персоналну, не само по питању односа према породици, него и по питању интеракције у целом друштву. Социјална је одговорност особе да поштује не само институције ауторитета, већ и сâм његов симбол, попут грба, заставе, химне, боје и слично. На овом се пољу и дешава највећи број конфликта, када се лична одговорност сукоби са социјалном улогом особе. Давање приоритета властитој процени води у дисидентизам, супротно томе, дешава се пребацивање одговорности на друге субјекте и одрицање властите. У свом је експерименту⁶⁵ Милграм (Stanley Milgram) установио да се учесници већином радо одричу властите одговорности, када им је наређено да делују супротно својим убеђењима, било да је у питању нестручност или неспособност доношења кључних одлука, било да је конформизам разлог.⁶⁶ До сличних резултата долази и Зимбардо (Philip Zimbardo) у свом експерименту.⁶⁷ Он је утврдио да ситуација, а не личне диспозиције изазивају одређена

⁶⁵ Експеримент је од субјеката захтевао да постављају питања „испитаницима“ (сарадницима експериментатора) и да сваки нетачан одговор казне примењујући (лажни) електрични удар на особу коју испитују. Са сваким следећим питањем повећаван је и напон „шока“, који је постепено постао опасан по живот. Након што експериментатор преузме одговорност за последице кажњавања, посматрани субјекти одлучују да ли да наставе са експериментом или да одбију сарадњу.

⁶⁶ Milgram, S., (1990), „Poslušnost autoritetu“, Nolit, Beograd, стр. 121-158

⁶⁷ Укупно 24 испитаника уведена су у улоге затвореника и чувара у подруму универзитета у Станфорду. Требало је да се понашају у складу са тим улогама, без посебних инструкција од стране експериментатора. Експеримент је прекинут након само шест дана, због психичких последица које је почео да оставља на субјектима.

понашања код субјеката.⁶⁸ Према овим резултатима видљив је помак који се дешава у моралној свести појединца. Од раније је јасно да је припадност групи и свим њеним привилегијама условљена одбацивањем себичности и прихватањем виших, заједничких циљева. Ти циљеви, тако постају и циљеви тог појединца, којима он посредно остварује и своје. Њихова заштита и извршење постају приоритет, при чему властите потребе прелазе у други план. Али у процесу се жртвује много више од себичних намера, потребно је превазићи и своју савест, лични морални компас. Особа тада не оцењује своје поступке према познатим етичким начелима, већ се прилагођава ситуацији, означавајући их појмовима попут „оданост, дужност, дисциплина“.⁶⁹ Милграм констатује да је појединац способан да контролише властите импулсе, али да је „...култура скоро сасвим оманула у усађивању унутарњих контрола за делање чије је порекло у ауторитету“.⁷⁰ Извесно је, дакле, да се и верски и световни ауторитет у великој мери ослањају на некритичност својих субјеката, па је и њихова етичност значајно умањена.

Поларизација моралности на сакралну и секуларну није адекватна у сагледавању односа у друштву. Њихове се области у доста случајева подударне, негирајући потребу за разликовањем принципа који их категорише. Другу крајност представљају супротна гледишта на ситуације у чијем је фокусу верност ауторитету. Негде између ова два принципа постоји поменута „сива зона“ у коју повремено и несистематично залазе чувари оба морала. Закључак који може да се изведе јесте да сакрална и секуларна етика не могу да буду мерило за категорисање социјалних феномена на позитивне и негативне, јер су и саме непотпуне услед природе свог настанка и тумачења. Уместо према пореклу, потребно је увести функционалну поделу моралних начела, на категорије које одражавају динамику у друштвеним кретањима, чиме би се избегла преклапања, а истовремено обухватила и „сива зона“. На тај начин могло би да се ефикасније приступи проблемима социјалних ситуација, какве су немири, ратови, тероризам и друге.

⁶⁸ Zimbardo, P., (2007), „The Lucifer Effect – Understanding How Good People Turn Evil“, Random House, New York, стр. 210-212

⁶⁹ Milgram, S., (1990), „Poslušnost autoritetu“, Nolit, Beograd, стр. 141

⁷⁰ Исто, стр. 142

II АНАЛИЗА ФАКТОРА МОРАЛНОСТИ

2.1 Фактори моралности

Моралност је првенствено социјална појава, па тек онда лична карактеристика човека као социјалног бића. Фактори који сачињавају личну и друштвену етичност нису једнаки због чињенице да је моралност појединца ослоњена на динамику унутрашњих, психичких процеса, док се социјална темељи на интерперсоналној динамици. Ова разлика чини личну етику субјективном и тешком за проучавање. Друштвени морал превазилази просту синтезу разноликости персоналних етика и представља комплексну социјалну творевину која се често означава и као „виши циљ“. Моралност је најизразитији резултат процеса социјализације⁷¹ који прожима све социјалне активности, међу којима су већ наведени агресивност, насиље, себичност и алтруизам. Богатство социјалне интеракције не може да буде таксативно набројано, па како је већ закључено, ни обухваћено законима који би требало да наметну секуларне вредности. Са друге стране, религијска етика у настојању да обухвати целокупност социјалних односа трпи губитак на квалитети примењивости. Начела су уопштена и интерпретативна, па их је једноставно прилагодити личним или групним циљевима, што их чини прилично нефункционалним.

Функционална подела моралности требало би да се базира на факторима који одражавају и прогрес и савременост социјалних односа. На тај начин би осветлила друштвене промене у прошлости, дала бољи увид у тренутна дешавања и омогућила прецизније предвиђање неких социјалних кретања у будућности. Чиниоци би, дакле, требало да се односе на друштвене појаве које су истакнуте у свим периодима и чија важност не би требала да буде умањена у времену које долази. Другим речима, они би требало да одражавају саму суштину социјалне моралности, без обзира на предзнак који ју прати. Према томе, и сакрална и секуларна моралност могу да се сагледају кроз три фактора, а то су: објекат, циљ и мотив.

⁷¹Rot, N., (1978), „Основи социјалне психологије – Социјализација“, Zavod za udžbenike, Beograd, стр. 281

Објекат моралности јесу људи, објекти, појаве, социјални односи и све остале области друштвеног живота једне културе (племена, групе, народа) које човека обликују као социјално биће. Иако овакав опис на први поглед подсећа на приступ какав има секуларна етика, важна разлика јесте у томе што она све наведене области третира као део хијерархијске структуре, и то као њен најнижи ниво који трпи утицаје различитих интензитета са врха. Сличност јесте у конкретизацији појава, међутим третирајући их као објекте, они се постављају у исту равнину. При томе структуру морала требало би замислити као савршену сферу, на чијој се површини налазе сви појавни социјални феномени на које се етика односи. Сваки поједини елемент са површине повезан је праволинијском везом са строгим центром сфере. Са формирањем нових социјалних појава шири се површина сфере како би примила нов елемент, а паралелно с тим повећава се и волумен, чиме се површина све више удаљава од језгре. Али без обзира на бројност објеката и њихову удаљеност од центра, важна је ставка да су са тим језгром сви повезани, то јест да све социјалне појаве имају исходиште у једном јединственом моралном језгру. Овде се најбоље види одвојеност од секуларног система, који покушава да захвати постојеће социјалне феномене. Према томе, није потребно разматрати сваку појаву појединачно (економија, медији, наука, право, политика и друге), већ само онолико њих колико је довољно да се добије увид у њихову правилност у оквирима социјалне групе за које су важеће. С тим у вези, објекат као фактор биће анализиран кроз следећа релевантна питања: жена и права жена, дете и породица.

Циљ моралности је социјални елемент коме су етичке норме намењене. Одређење појединих објеката етике у зависности је од информације коме су ти објекти намењени или на коме ће бити примењени. Раније је наведена разлика у схваћању појма одговорности код појединца и код колектива. Нису сви објекти подложни тумачењу у зависности од циља, али они не утичу на важност овог чиниоца. Право на рођење и живот, на пример, имају исту конотацију на глобалном, као и на персоналном нивоу. Овај ће фактор бити размотрен у само три нивоа: друштвеном, националном и личном.

Мотив моралности јесте ефекат који се настоји постићи, односно настојања која доводе до остварења тог ефекта, применом етичких начела. Настанак мотива уско је везан

уз објекте и циљеве моралности, јер могу да омогуће наметање моралне оцене одређеног објекта, коју би циљни социјални елемент требало да усвоји и примени. Бројност мотива превазилази ону објекта из простог разлога што један објекат може да има више од једног етичког предзнака. Због тога, овај фактор ће да буде размотрен у комбинацији са претходна два.

2.1.1 Жене и права жена

Посматрајући питање жена и женских права, јасно је да су кроз историју човечанства непрекидно биле у подређеном положају. Мушкарци су владали, ратовали и доносили законе, жене су биле обесправљене, искоришћаване, жртвоване, па чак и ратни плен. Очигледна доминантност једног пола потиснула је улогу и значај другог, пејоративно означеног као „слабији пол“.

Религијска представа жене почива на идеји о исконском греху којег је починила Ева (Постање 3:1-16).⁷² Осим што се оглушује о Божју заповест, она у свој злочин уводи и Адама, мушкарца пуног врлина, који у такво искушење сам не би пао.⁷³ Ева је тако изазвала и његов пад и изгон, те га осудила да због љубави према њој и он поднесе казну намењену човечанству. Верски идеолози спутавају истицање вредности жена и умањују њихове заслуге, често их у светим књигама описујући као неморалне попут Лотових кћери (Постање 19:30-36)⁷⁴, Далиле (Судије 16:4-21)⁷⁵ или Иродијаде и њене кћери (Јеванђеље по Марку 6:18-28).⁷⁶ У наметању религијске мисли брисани су трагови веровања у

⁷² „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta“, (2008), prevod Daničić, Đ., Glas mira, Beograd, стр. 3

⁷³ Leeming, D. A., Madden, K., Marlan, S. „eds.“ (s.a.), „Encyclopedia of Psychology and Religion“, Springer, New York, стр. 8-9

⁷⁴ „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta“, (2008), prevod Daničić, Đ., Glas mira, Beograd, стр. 16

⁷⁵ Исто, стр. 243

⁷⁶ „Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta – Novi zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista“, (2008), prevod Karadžić, V. S., Glas mira, Beograd, стр. 45

богињу-мајку и доминацију матријархата.⁷⁷ Вера у Бога-Оца уводи јаку традицију патријархата, која има значајну улогу у обликовању друштва.

Искључи ли се људска сујета, најистакнутији мотив друштва, вероватно би био уклањање жена са позиција ауторитета, како не би дошле у ситуацију да, попут њихове прамајке, још једном изазову Божји гнев. Други мотив односио би се на враћање примата мушкарцима, јер су они попут Адама чистији и мање наивни. Национални мотив је примењив код верских праваца који су ограничени на једну етничку групу или мању регију (попут Мормона, Амиша или Израелаца). Он се подудара са друштвеним мотивом, с том разликом што се мушка доминација намеће у сврху заштите те групе. Лични мотив има за циљ жене у оквиру једне културе. Целокупан систем вредности захтева од жене да прихвати и преузме улогу у социјалном окружењу у складу са учењима која проистичу из верске доктрине.

Доминантан мушки ауторитет, ипак је повремено нарушаван истицањем доминантних жена. Аврамова жена Сара, Исусова мајка Марија, те Марија Магдалена, утицале су на историјске догађаје само посредно. Њихова улога, ипак омогућава социјалне промене у будућности, посебно у XIX и XX веку. Улоге које су преузеле жене, попут Јованке Орлеанке, енглеске краљице Елизабете или Индире Ганди, суштински су биле наставак патријархалног наслеђа, са женама које су, захваљујући ситуационим факторима, привремено преузеле место патријарха. Оне су биле изабране и постављене од стране мушкарца-владара, или су настављале (мушку) лозу која је сматрана светом.

Световни приступ, такође поставља жену у инфериорни положај. Физиолошки фактори имају важну улогу, присиљавајући жену да буде пасивна услед мање физичке снаге. Ту су, наравно, и њена биолошка улога мајке, и социјална супруге и домаћице, док је мушкарац заштитник и поглавар. И овде се национални мотив подудара са социјалним и дозвољава правном систему да жене веома дуго третира као мање важне. Жене релативно касно добијају право гласа и наступа на спортским такмичењима. Лични мотив световне етике јесте да жену приволи да прихвати свој статус у друштву, било кроз заштиту

⁷⁷ Grevs, R., (2002), „Grčki mitovi“, Familet, Beograd, стр. 12-13

патријархалних наслеђа, било због њене физичке заштите од захтевних обавеза, које се традиционално сматрају „мушким пословима“.

Заједно са индустријском револуцијом, долази и до промене у друштвима. Патријархати почињу да слабе, жене почињу да се боре за своја права и мењају свој положај. Оне наилазе на подршку у либералнијим уређењима и номинално се изједначавају са мушкарцима. Реално, њихова друштвена одговорност је и даље умањена, и вредновање њихових настојања није изједначено међу половима, што може да се примети и на личним новчаним примањима.

Решавање проблема изједначавања права полова очигледно је незавршен процес, који би као резултат требало да постигне превазилажење постојеће дискриминације. Сакрални и секуларни приступи имају значајних сличности у односу на ово питање, негујући патријархалне вредности које истичу мушкарца у први план. Постоје, међутим, настојања да се такво стање промени у корист изједначавања жене с мушкарцем. Нека од њих су: укључивање жена у систем образовања, политику, спорт, па чак и на свештеничке функције у неким верским заједницама. Ипак, нису то увек успешни напори. И у развијеним, демократским друштвима, жене не остварују свој пун потенцијал. Покушаји да се њихова пасивност прекине несистематични су и ограниченог успеха. Укључивање жена у јавни живот и даље је под јаким утицајем „јачег пола“ и ситуационих фактора.

2.1.2 Дете и породица

Дете и породица представљају основу стабилног друштва. Дете је наследник и преносилац културног идентитета групе, а породица је његов први контакт са традицијом и светом. Васпитање, наслеђе и образовање формирају дете у социјалног субјекта, који преузима своју улогу у друштвеном систему и све обавезе које из ње проистичу, међу којима је, да с временом и сам формира своју породицу, а децу да проведе кроз одгој, који је и сам прошао.⁷⁸

⁷⁸ Fromm, E., (1989), „Autoritet i porodica“, Naprijed, Zagreb, str. 50-59

Друштвени је мотив прилично сродан у оба етичка система. И религијске заједнице и цивилно друштво дете посматрају као субјекта које није способно да се брине о себи. Социјална је, а и верска, обавеза родитеља и породице да се старају за дете док не буде у стању да се само брине о себи. Дете је зачетак новог животног циклуса, а са њим и продужења врсте, што подразумева и Божјег дела. Национални су мотиви ужи, па дете и породицу виде као нуклеус једне културе. Дете је наследник целог света, али у првом реду своје државе, културе и религије. Оно је потенцијални учитељ, свештеник, војник или владар, а породица је његов културолошки калуп. Дете би, према овом мотиву, требало да одрасте уз оца и мајку, да се дружи са вршњацима, да буде едуковано у секуларној или верској институцији (или обоје), да прихвати групу и буде прихваћено од ње. Такав појединац у стању је да се формира у моралну личност и да свој морал пренесе на свој брак и потомке.

Лични мотив јесте да се детету одузме могућност да самостално доноси одлуке о свом животу, док за њих не постане психички зрело. Матурација се у већини култура постиже у осамнаестој години, иако то нису нужно године до којих се води у статусу детета. Световна начела у породици виде зачетак социјалних интеракција, које би детету требало да помогну у каснијим фазама развоја. Верски морал уводи и реципроцитет у поштовању, при чему дете мора да поштује оца и мајку, јер и они поштују његове потребе.

Постоје и другачија схваћања улоге и значаја детета и породице. Феномен деце-војника присутан је у државама са неуређеним политичким системима и представља опасност из више разлога. Искоришћавањем тешке ситуације, деца се доводе у позицију да губитком властите безбедности наруше и туђу. Његов морални развој бива тешко и, често, ненадокнадиво нарушен. Контекст дечије невиности бива озбиљно уздрман, па се сва деца сматрају потенцијално опасном. Остали аспекти интерпретације дечијих права и породице односе се на трговину децом (понекад уз учешће родитеља), уговорене бракове и породице без једног или оба родитеља. Сви су подређени култури у којој се дешавају и друштвеној ситуацији. Овај фактор једнако утиче и на верски и на световни систем. Без обзира на њихову релативну уређеност и подударност, нарушавање светости детета и породице дешава се и у њима. Одузимање старатељства, отмице, физичке одмазде,

сексуална и психичка злостављања присутна су и у цивилним структурама и у верским институцијама. Модерни свет се суочава са дилемом хомосексуалних бракова и породица. Традиционални системи их виде као нарушавање интегритета оца и мајке и као нездраво и неморално окружење за дете, које је хендикепирано за мушку и женску фигуру и њихове улоге у друштву. Либерална друштва дозвољавају овакве заједнице, а бракови се склапају у појединим хришћанским сектама.

2.2 Ауторитарна и конформистичка моралност

Кроз разлагање моралних фактора у претходном делу, примећује се одређена правилност у приступању појединим питањима. Она проистиче највише из сукобљавања друштвене и личне моралности, под утицајем секуларних и сакралних вредности, али и друштвено-политичке ситуације и времена. Морална начела, добијена на овај начин, могла би да се сврстају у две групе.

У првој групи доминирају ставови који подржавају традиционални приступ етичког расуђивања. Они потичу из снажне укореењености религијских доктрина и њима сродног патријархата. Одвајање од централног ауторитета нема сврху, јер он се показује доста ефикасним кроз време. Појединцима који га доводе у питање, јавља се „накнадна послушност“, па се и вредности које су раније доведене у сумњу, прихватају и поштују. Друга група моралних начела није јасно издефинисана. Не постоји јединствена структура, нити један ауторитет на врху хијерархије. Вредности се разликују од културе до културе, па и унутар једне, могу да се формирају читаве поткултуре са властитим правилима и етиком. Кључни утицај на настанак и развој ове групе етичких норми имају ситуациони фактори, а они (како показују експерименти Милграма и Зимбарда) могу да укажу на присуство конформизма.

Традиционални тип моралности у први план истиче један, централни ауторитет. Систем вредности којег он намеће одређује социјалне улоге и права сваког члана заједнице. Социјалне потребе и морал имају предност над личним, при чему и одговорност постаје централизована. Систем санкција је разрађен и не дозвољава велика

одступања од постављених правила. Политички плурализам може да постоји, али идеолошки није замислив. Овај систем вредности биће означен као ауторитарна моралност.

Други приступ етичности супротставља се ауторитарности. Лични интегритет не сме да буде нарушен „вишим циљевима“, а појединци би требало да имају права да остваре своју слободну вољу. Правила нису ригидна, она се развијају заједно с јединком и групом. Осим тога, појединац би требало да буде у могућности да бира вредносни систем, у складу са променом ставова или ситуацијом. Верност, тако, постаје релативан појам, а себични интереси и хедонизам постају заступљени. Овај облик етичких норми добиће назив конформистичка моралност.

2.3 Динамика две моралности

Развој моралне мисли и усвајање етичких правила социјалног окружења процес је који се кроз историју не прекида. Оно почиње од појединца, који прихватањем система вредности једне групе, одређује свој социјални идентитет. Тај идентитет није нужно стална категорија, њена се стабилност заснива на слободној вољи субјекта који јој приступа, али и социјалне ситуације, односно фактора чији су настанак, ефекти и последице тешко предвидиве. Слободна воља грађанина блиска је факторима личне моралности: интелектуалном (способности препознавања доброг и лошег), емотивном (осећања која изазивају околности) и конативном (воље да се поступа у складу са личним моралним убеђењем).⁷⁹ Након што је у одређеној ситуацији његов лични морални суд доведен у питање, човек, по правилу, процењује ситуацију и врши процену последица сопствених поступака. Он има могућност да прихвати вољу већине, у име значајнијих и дугорочнијих постигнућа, или да се супротстави прихваћеним ставовима, након само једног или низа акумулисаних конфликта. Особа којој је режим из политичких разлога оптужио и притворио блиску особу налази се у ситуацији да доноси овакву одлуку. Исход сукоба појединца са групом може да доведе до неуспеха, промене свести и етике групе,

⁷⁹ Rot, N., (1978), „Основи социјалне психологије – Социјализација“, Zavod za udžbenike, Beograd, стр. 282

или одбацивања групних вредности и прихваћања неког другог етичког система. Према томе, особа из примера, уколико се супротстави систему, може да и сама буде ухапшена, да покрене социјалне промене у друштву, које ће довести до ослобађања, или да пређе на страну противника режима и прихвати туђа етичка начела. Дакле интраперсонални и интерперсонални аспекти вредновања социјалних појава у константном су кретању и промени, којој се појединац у мањој или већој мери прилагођава.

Идентитет једног друштва поставља га у однос са остатком човечанства. Одликују га јединствен сплет историјског наслеђа, културе, вере и политичког система. Један од најважнијих фактора у одређењу идентитета је географска локација коју група заузима. Прво, релативна географска изолованост земље, попут оне коју имају Исланд или Нови Зеланд, могу да обезбеде несметан развој свих социјалних сфера тих народа. Њихова удаљеност од попришта сукоба чува популацију и привредну моћ државе, али физичка одвојеност од важних светских центара може да створи и резервисаност људи према актуелним дешавањима. Друго, територија која обилује ресурсима, попут питке воде, фосилних горива и вредног метала има јаку економску основу. Народ који је у њеном поседу има могућност да диктира тржишне услове, преузимајући улогу доминантне силе. Државе које оскудевају сировинама прилагођавају своје обичаје постојећем стању. Могу да развију систем трговине и размене, или ратничку културу, која ће у ратовима присвајати туђе изворе. Трећи важан разлог јесте доминантно политичко окружење. Нације које немају развијену економију, да самостално опстају, и јаку војску, да се бране од спољашњих насртаја, присиљене су да се приклањају политичким блоковима, с циљем добијања потребне заштите и ширег тржишта. Истовремено, ти блокови политичких истомишљеника шире област свог утицаја и лакше долазе до одређених ресурса. Оваквим се престојавањима ствара утисак о супериорности, односно потчињености појединих традиција. Постоје и други примери формирања националног идентитета у односу на доминантне факторе, међутим при томе не сме да се заобиђе и етичка основа која стоји иза свега.

Динамику два морална система требало би замислити као двоструки процес: вертикални и хоризонтални. Вертикални процес почиње од самог темеља друштва –

појединца. Морално сазревање и социјални чиниоци присиљавају човека да стално преиспитује постојећа морална начела. Она која сматра непродуктивним и штетним настоји да коригује на начин који сматра најприкладнијим. За такав подухват потребна му је широка сагласност социјалног окружења, коју стиче демонстрацијом ефикасности нових, напредних идеја. Са довољним бројем присталица реформа етичких норми постаје могућа у оквирима групе којој припадају. Успешан пример преноси се и на друге групе, до тренутка када и цела нација постаје спремна за значајне промене. По принципу угледања на успешне промене, прогресивни ставови шире се на регионални и глобални ниво. Одатле се као визија побољшања животних услова, личних слобода и других друштвених права спушта преко регионалних, државних, групних и других нивоа, социјалној јединки у виду закона, правила и социјалних обавеза. До тог момента, морална свест појединца је направила нови искорак, чинећи новонаметнуте регулативе застарелим. Овај верикални принцип подсећа на човека којег покретна трака изненада повлачи напред, при чему стопала због приљубљености прате брзину, док остатак тела због инерције заостаје. Најспорије се прилагођава глава, уједно и најважнији део тела.

Хоризонтални процес је комплекснији и важнији за разумевање социјалних и политичких односа у свету. Он се усредсређује на циклусе и међусобни утицај ауторитарне и конформистичке моралности. Како су ова два приступа оштро супротстављена, прогрес из једног система у други није брз и једноставан. Постоје и дуги периоди прилагођавања, кроз које друштво мора да прође, означених као међуфазе. Савладавање ових периода може да одлучи о будућности друштва.

2.3.1 Прва фаза – ауторитарна моралност

Ауторитарну моралност условно треба узети као прву фазу из два разлога. Први се односи на затварање круга и дилему отпочињања новог циклуса. Овај ће проблем бити елаборисан касније. Други разлог ослања се на историјску идеју да су прва уређена друштва била централизована под јаким патријархатима. Тако би разматрање развоја и динамике етичности кренуло од првих друштвених уређења.

Целокупни ауторитет групе фокусиран је на једну фигуру, коју представља патријарх, божански владар или сам Бог. Преко установљеног друштвеног система, он

управља свим социјалним аспектима у својој јуриздикцији, међу којима је, свакако, и етички кодекс. Морал је делом производ и обичног човека, субјекта друштва, који преко вертикалног процеса покушава да себи обезбеди већа права и боље услове. Дозвољавајући онима који су испод њега веће слободе, врх хијерархије уплиће се у низ компромиса, постепено нарушавајући своју моћ. На попуштање се из народа гледа као на победу, па захтеви постају све захтевнији и смелији. Последице овакве интеракције владајући виде као нарушавање традиције и интегритета групе. Виши су циљеви претпоставка друштвеног прогреса, а они су оствариви само кроз прихваћен систем вредности, па се јавља тежња да се деградација заустави и по могућности поништи. Појединац, који се изборио за боље услове, ова настојања доживљава као издају. Принуђен је да поново штити властите интересе, деградирајући на скали мотива.⁸⁰ Како би се вратио ред у систему, примењују се строже санкције. Јаз између владајућих и потчињених се проширује и настаје потреба за радикалним променама у друштву. Иницијатор промена је, дакако, поново човек, најситнији део социјалног механизма.

2.3.2 Прва међуфаза – конзерватизам-либерализам

Несклад између прогресивности појединца и инертности друштвеног система постаје очигледна у првој међуфази. Личне и социјалне потребе попут покретне траке повлаче прво оне делове најближе тлу (појединце у групи) у следећу фазу, у којој они покушавају да изврше преобликовање система вредности. Виши делови система по инерцији бивају повучени, али сваки сегмент има свој темпо прилагодљивости. Сам врх структуре („глава“) последњи се подвргава неизбежним реформама. У том раскораку протеже се прва међуфаза.

У процесу трансформације етичких норми не успевају сви појединци да се остваре. Од самог почетка промена не полазе сви од истих могућности и бенефиција. Они који настављају да испаштају и након победе почињу да се кају због својих одлука. Долази до „накнадне послушности“ и тежње да се врате идеалима које су напустили. Јављају се нетрепеливости између снага које истрајавају и покајника. Народ се поларизује на две

⁸⁰ Hol, K. S., Lindzi, G., (1998), „Теорије личности“, Plato, Београд, стр. 309

доминантне струје. Прва је конзервативна, залаже се за традиционалне вредности, одржавање постојећег стања и јасан социјални систем у којем су улоге, ставови и дужности познати. Конзервативци су несклони новитетима, поготово ако они нису показали своју иницијалну вредност и сврху. Због тога избегавају интензивне односе са другим групама, свесни могућег утицаја који долази са културном разменом, утирући пут национализму. Друга, либерална струја, ауторитарне и затворене системе сматра нападним и своју снагу виде у отворености за сарадњу са свима од којих имају користи. Без рафинисане идеологије, они задржавају оне вредности из претходног система које им омогућавају нормално функционисање, недоречене делове преузимају од других култура или их самостално формулишу.

Прва међуфаза траје релативно кратко, имајући у виду тромост система, који ће, једном покренут, морати да уђе у нову фазу. Вероватноћа да ли ће до преласка доћи зависи од надмоћи које остварују политичке струје у одређеном периоду. Уколико традиционалисти остваре доминацију на време, пре него што је цели систем покренут, врло је вероватно да ће се и нижи сегменти хијерархије вратити у ауторитарни систем. У супротном, била би потребна огромна енергија да се социјални механизам заустави и ротира уназад. Превласт либералних ставова такође захтева велику енергију, чији недостатак надокнађује својом отвореношћу за друге утицаје. Успех либералних идеја руши устаљен систем и уводи друштво у следећу фазу.

2.3.3 Конформистичка моралност

Фаза конформистичке етике подразумева колапс ретроградних идеја и система и успостављање нових вредности. На личном нивоу, отварају се прилике за провођење властитих интереса, који су били инхибирани у ранијем уређењу. Везаност за јединствена морална начела нису више обавезујућа па се, са њиховим расипањем, и однос према националном идентитету релативизује. Појединац се окреће себи и својој хедонистичкој природи, усмеравајући се само на ближе и конкретне циљеве. Јавља се дифузија одговорности.⁸¹ У друштвеном смислу долази до нестанка политичког монополизма и

⁸¹ Lowther, A.B, Lindsay. B. „eds.“ (2009), „Terrorism’s unanswered questions“, Praeger Security International, Westport, Connecticut, стр. 158-159

униформне идеологије. Плуралистички концепти оријентишу се према својим етичким кодексима и уносе конфузију у комплексан систем политичких коалиција.

У односу појединац-друштво долази до квалитативних промена. У нестабилној социјалној структури, човек не препознаје своје место и улогу. Док је традиционални систем пружао јединки осећај сигурности и припадности, ово последње, човек је сада присиљен да сам тражи. Друштво му дозвољава да личну одговорност стави испред социјалне, што му омогућује да се „практично“ конформира⁸², односно да се придружи групама са којима може да оствари своје циљеве, у тајности ипак, остајући веран властитим начелима.

На дужи период, конформистички морал, као и ауторитарни, показује своје недостатке. Нови систем ставља појединца у сличан положај какав је имао и раније, али му онемогућава да препозна тиранина који га угњетава. Због тога се он окреће против система и тежи да га поново ревидира. Таква настојања препознају се и у владајућој елити, која покушава да оствари неки облик монопола у власти и спречи промену. Нешто слично Крозиер и остали означавају као дисфункцију демократије.⁸³ Међутим, немогућност сагледавања дугорочних последица и код једних и код других, доводи их у следећу међуфазу.

2.3.4 Друга међуфаза – морална криза

Недовољна усклађеност етичких начела ствара простор за многе злоупотребе, које друштво постепено усмеравају ка анархији. Социјална структура почиње да личи на лабав савез мањих друштвених система, а они својим обликом и функционисањем подсећају на традиционалне. Ипак, изнад њих нема јединственог ауторитета, осим компромисног споразума којег надгледају изабрани представници (веће старца, намесници, председници, комитети и сл.). Споразуми су интересни, па могу да буду раскинути, а

⁸² Kreč, D., Kračfild, R. S., Balaki, I., (1972), „Pojedinaц u društvu“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, стр. 514

⁸³ Crozier, M., Huntington, S. P., Watanuki, J. „eds.“ (1975), „The crisis of democracy“, New York University Press, New York, стр. 161-168

савези прекинути. У таквим условима дугорочни циљеви нису стабилни, те развој почиње да стагнира. На индивидуалном нивоу јавља се опортунизам, који води моралном пропадању појединца. Без чврстог осећаја припадности групи (Масловљев социјални мотив трећег степена) и озбиљно нарушене личне и породичне безбедности (социјални мотив другог степена), човек је сведен на одржавање биолошких потреба (први степен).

Без систематизованог система вредности губи се групна кохезија. Конформизам не задржава субјекте у границама свог етноса, посебно уколико не постоји позитивно поткрепљење. Тако долази до постепене разградње националног корпуса. Целокупни систем се урушава због одлива едукованих људи. Владајући троше ресурсе и енергију на пуко одржавање постојећег стања, јер алтернативе нису опција. Народ постаје зависан од помоћи која долази изван граница и веома незадовољан својим изгледима.

Разрешење ове међуфазе круцијално је за даље перспективе друштва. Морално посрнуће појединца и групе неизбежно исходује на један од три начина. Први начин истиче уједињење потлачених у широк социјални покрет, на чијем се челу налази личност која одаје утисак мудрости, визионарства и моралне чистоће. Вођа је много чешће харизматичан него традиционалан⁸⁴ из једног простог разлога – традиционални принципи су обично нарушени у конформистичкој фази и једино чиме он располаже јесте властити интегритет. Он окупља народ иза верске, секуларне, понекад и обе идеологије како би ефикасније остварио циљеве, међутим није ослобођен потребе за туђом асистенцијом.⁸⁵ Морална криза у којој се нашло друштво, оскудност ресурса и други ситуациони фактори, значајно га ограничавају у настојањима, због чега му је потребан патронат једне од позиција моћи, што могу да буду верски поглавар, имућнији појединци из властитих редова, друге државе са извесним интересом и други. Идеје које он пропагира заживљавају у народу, и у процесу постепеног уједињења он напредује на социјалној скали до самог врха. Са позиције етичког ауторитета у могућности је да ишчисти колектив од појава које сматра непродуктивним и опасним. Друштво се тиме враћа у фазу ауторитарног морала, при чему првобитни апсолутизам са сваким циклусом постаје све

⁸⁴ Симеуновић, Д. (2009), „Увод у политичку теорију“, Институт за политичке науке, Београд, стр. 149-153

⁸⁵ Исто, стр. 147

блажи, јер са бржим трансформацијама важни сегменти традиције се задржавају и у другој фази, омогућујући и традиционалним и рационалним (изабраним, најфункционалнијим)⁸⁶ вођама да буду ујединитељи и ревитализатори ове моралне фазе.

Други начин делимично подсећа на претходни у својом иницијалном стадијуму. У маси незадовољних уздиже се појединац са идејом, способностима и јасним циљем. У замаху друштвених покрета, вођа добија скромну помоћ из других извора, због чега значајан број људи не пристаје уз њега. У настојању да до њих допре јавља се јак анимозитет, који може да се претвори у сукоб. Конфликт додатно удаљава неистомишљенике и оставља нацији да бројно умањена уђе у фазу ауторитарне етичности, док се преостала популација осамостаљује (кроз властиту еволуцију) или утапа у другу културу. Овако хендикепирано друштво пролази кроз сваку следећу мену ризикујући додатна осипања и евентуални нестанак.

Трећи начин је најдрастичнији. У кључним тренуцима у историји једне културе, уједињујући фактор не успева да се наметне или у потпуности изостаје. Разједињено друштво постаје лак плен за моћније ентитете, који их кроз војно освајање, верско или економско покоравање, остављају без материјалног наслеђа и са тек површним осећајем етничког идентитета, услед сегрегације којој су подвргнути. Најчешћи исход овог начина је постепена дисолуција.

2.4 Закључак о динамичком моделу

Морални циклуси дешавају се на свим социјалним нивоима. Овај систем може да се замисли као низ дискова пореданих на исту вертикалну осовину. Најнижи диск у систему представља појединца и његове вредности, онај изнад њега је породица, затим група, нација, раса и тако до врха где је глобална свест. Када најнижи диск почне да се ротира (хоризонтални процес) он покреће следећег у низу (вертикални процес) и тако редом до одређеног нивоа или краја система, који тежи да се врати у првобитни савршен

⁸⁶ Исто, стр. 153-156

положај. Брзина ротације појединих дискова није константна, а ни тактови између нивоа нису усклађени. Ритам рада овог механизма увек зависи од првог степена – појединца.

Трајање фаза и међуфаза није временски ограничено. Оне могу да прођу за неколико година или да се протегну кроз векове (најчешће друга међуфаза). Фактори који одређују период трајања су бројни: утицајност групе, национални циљеви, материјално стање, шири политички контекст, интереси, природне непогоде, болести, исцрпљивање ресурса или откривање нових и многи други. Могуће је да неке културе прођу кроз неколико циклуса док друге заврше тек један. Ово не значи нужно заостајање у сазревању групе, већ могућност да уче угледањем на узор (кроз туђе успехе и грешке).

Брзина и квалитет промена у циклусима у сталној су промени са током времена. Ако понашање друштва одражава социјалну зрелост појединца, онда оно пролази кроз исте фазе развоја, од инфантилних до релативно напредних. Циклични модел етике био би тада учење кроз покушаје и погрешке, где је понављање нужно за трагање и откривање циља, а затим за његово учвршћивање.⁸⁷ Са сваким новим циклусом отклањају се неки од недостатака у обе фазе. Промене су постепене због трансформације једног система у други и лоше полазне основе за радикалне промене у оквиру једног од њих. Помаци, ипак, постоје с обе стране. Ауторитарна фаза постаје више зависна од страних фактора, па и апсолутна моћ нестаје. На другој страни обим конформисања се смањује и групе почињу да заступају патриотске ставове, који повремено личе на национализам. Неки од историјских примера биће дати у наставку текста.

⁸⁷ Radonjić, S., (1984), „Opšta psihologija II“, Savez društava psihologa Srbije, Beograd, стр. 351

III МОРАЛНА ДИНАМИКА У КОНТЕКСТУ ИСТОРИЈЕ

На овом месту ће динамика ауторитарне и конформистичке етике бити показана на неколико примера из историје. Узевши у обзир три могућа разрешења друге међуфазе, биће обрађене три културе, сходно сваком исходу. Њихови примери су јединствени и непоновљиви, али узорак је сличан.

3.1 Куба

Позната историја Кубе почиње са Колумбовим откривањем Новог света, међутим тек од XIX она постаје значајна.⁸⁸ Колапс хаићанске привреде и јачање САД-а поспешује јачање кубанске економије, кроз производњу и извоз шећера. Повећава се прилив робовске радне снаге и популација нагло расте. У том тренутку Куба је прилично развијена и њихова верност шпанској круни не јењава док у Латинској Америци трају покрети за независност. Пошто Куба није била претходно независна, Кубанци нису имали прилике да самостално заснивају друштвене односе. Стога би на ово добровољно покоравање странијој управи требало гледати као на фазу у којој је конформистичка етика преовлађујућа. Друштво се осећа безбедно под туђом управом и уживају у добростању и важности које су стекли.

До промене ситуације долази крајем XIX века, када Шпанија повећава порезе. Креоли покушавају да преузму контролу над острвом. Национализам се укоренјује међу Кубанце и они покушавају да преузму своје животе и земљу у властите руке. Иако се појављује истакнути вођа Хозе Марти (José Martí), његова погибија враћа напоре за промене на почетак. Укључење и победа Америке у рату против Шпаније пребацује острво под контролу те државе. Укљученост САД-а у економију Кубе и контрола ресурса, ставља ову државу у дубоко зависан положај. Корупција, насиље и политичка неодговорност расте, док друштво постепено улази у анархију. Док студенти и

⁸⁸ <http://www.nationsonline.org/oneWorld/History/Cuba-history.htm> 15.10.2012.

интелектуалци покушавају да радикално промене друштво, неколико вођа се неуспешно смењује на позицији диктатора. Њихова власт, ипак, није апсолутна, јер Кубу не извлаче из подређеног положаја у односу на Америку. Мада, важно је напоменути да су и диктатура и милитаризам, којег уводи Батиста (Fulgencio Batista y Zaldívar), вероватно утицале на коначно обликовање националистичке идеологије и моралне мисли у народу. Тако би се марионетска владавина диктатора требала посматрати као период у којем се на микро плану дешава прелазак у следећу фазу. Морална криза завршава 1959. године, када револуционар Кастро (Fidel Castro Ruz) преузима власт.

Долазак новог диктатора на власт значајно се разликује од претходних. Кастро на власт долази уз помоћ народа, а не стране интервенције. Он се креће међу појединцима и препознаје потребе друштва, стичући подршку већине Кубанаца. Даље, он врши реформе у економији, поспешујући њену способност да постане самоодржива. Затим раскида односе са САД, присвајајући њихову имовину у име националног напретка. Након неуспеха инвазије на острво, кубански вођа уништава криминално подземље, намећући ауторитет у све сегменте друштва. Идеологија се учвршћује индоктринацијом у току хладног рата и остаје углавном нетакнута до краја XX века.

Социјална померања на глобалном нивоу почињу да утичу и на Кубу почетком XXI века. Држава се из херметизованог стања постепено отвара. Обичан човек сада има могућност да учествује у културној, економској и технолошкој размени. Раније оскудице сада су надокнађене доступношћу, али куповна моћ не прати светске стандарде. Интензивирају се и настојања кубанских емиграната да дође до корених промена у држави, које би збациле назадни систем вредности и потпуно отвориле државу за страна улагања. „Харизматични“ Фидел Кастро се повлачи и уступа место „традиционалном“ Раулу (Raúl Modesto Castro Ruz). Појединци се деле на оне који не желе нагле промене и на оне који би хтели да прихвате западне вредности. Народ је закорачио у међуфазу, док је власт још у фази ауторитарног морала.

Овакво посматрање може да се примени на многе актуелне државе. То би биле Немачка, Француска, Кина, Италија, Конго и многе друге. Иако њихов стадијум у

горизонталном процесу није једнак, они су кроз своје националне историје барем једном прошли кроз циклус.

3.2 Кореја

Почеци корејске државности видљиви су у I веку п.н.е.⁸⁹ при оснивању три краљевства на полуострву. Од VII века под неколико династија почиње уједињење, централизација и стабилизација државе. У том феудалном периоду Кореанци прихватају будизам и јачају у сваком погледу. Положај полуострва у односу на Монголију, Кину и Јапан, омогућају им да развију релативно добре односе са свим државама, али не и да их одврате од намера да повремено покушавају да преузму контролу над тим путевима.

Корејско краљевство траје веома дуго. У народу се укоренењу богата традиција, производња хране и архитектура. Осим повремених сукоба са суседним државама, Кореја нема значајнијих друштвених промена. Поштовање владајуће династије не разликује се након њихових смена. Фаза ауторитарне моралности траје све до краја XIX века. Јачање краљевства Манчу на северу слаби корејске границе. Део незадовољних Корејаца помажу освајачима у неколико упада и краљ је принуђен да потпише савез са непријатељем, како би избегао потпун слом државе. Корејски побуњеници постају саставни део Манчуове војске, смањујући моћ и одговорност владара. У то време до полуострва стижу мисионари са запада, из Русије, Енглеске, Француске и Америке, доносећи свој утицај и начин размишљања. Држава је додатно ослабљена доласком на власт младог и неискусног владара. Јављају се нове освајачке тежње Јапана. Народ се дели на присталице домаће династије и оне који се окрећу новим идејама са запада. Моћ краља неповратно се руши и до 1910. године, Кореју напуштају савезници и остављају је јапанским освајачима.

Са бруталном окупацијом Кореје од стране Јапана, друштво улази у конформистичку фазу. Пребег владајућих у кинески Шангај, оставља народ под окупатором. Део њих прелази у Русију и Кину, како би избегли одмазде, други приступају покретима отпора, док неки прихватају јапанску надмоћ. Велика већина покушава да се

⁸⁹ <http://people.cohums.ohio-state.edu/bender4/eall131/EANReadings/module02/m02korean.html> 15.10.2012.

прилагоди ситуацији како би преживели. Ситуација се погоршава када почиње II светски рат. Корејска се култура забрањује, заједно са употребом језика у школама и новинама, а становници су присиљени да узимају јапанска презимена. Овим последњим, озбиљно се нарушава национални идентитет покореног народа и изазива морална криза.

У Кини, привремена влада постаје све слабија, док јача комунистичка герила под вођством Ким Ил-Сунга. Његове акције на северу буде наду у ослобођење државе, а његова идеологија постаје привлачна свима којима је мрска јапанска управа. Комунисти до 1945. године постају значајна сила која, паралелно са америчким успесима на Пацифику и уласком СССР-а у рат на истоку ослобађају велик део Кореје. Победницима преостаје само да учврсте власт и поново формирају државу под новом идеологијом, те улазећи у следећу фазу затворе циклус.

Харизматични вођа нема подршку целог народа, али ни свих савезника. Запад покушава да потисне комунисте даље од пораженог Јапана и у томе има подршку дела Корејаца. Ким Ил-Сунг не добија конкретну помоћ ни од Кине и Русије, па преузима одговорност за уједињења Кореје. Међутим, корејски рат доноси потпун разлаз између две идеологије.⁹⁰ Комунисти преузимају власт на северу централизујући управу и економију. Југ се развија као засебна нација под војном диктатуром, подржаном од стране САД-а. Обе државе улазе у фазу ауторитарне моралности, која се у прозападњачкој држави завршава 1987. године, отварањем домаћег тржишта. Понесени демократским променама у Европи, јужнокорејци прихватају западне традиције и системе вредности. До краја века пуна демократија заживљава и Јужна кореја улази у фазу конформистичке етике. На другој страни ДР Кореја остаје затворена у конзервативном систему, бројчано и културолошки ослабљена и са све тежом економском ситуацијом.

Процес деоба и популацијског опадања повремено је присутан у међуфази моралне кризе. Нација се осипа и удаљава од културне матице или је интерпретирају сходно својим начелима. Овај принцип помало наликује на „новонастајуће државе“, ⁹¹ етничко

⁹⁰ Horvitz, L. A., Catherwood, C., (2006), „Encyclopedia of war crimes and genocide“, Facts On File, New York, стр. 322

⁹¹ Симеуновић, Д., (2002), „Теорија политике – ридер I део“, Удружење „Наука и друштво“, Београд, стр. 112

уситњавање мултикултуралних творевина. Примери овог разрешења су Османлијско царство, СССР, Југославија, Монголија и друге.

3.3 Рим

Почетак Рима везује се за легенду о једном харизматичном вођи, којег отхрањује вучица, представница дивљине и нереда.⁹² Оснивање града представља уношење реда, зачетак прве фазе моралног напретка. Развој града и повећање популације доводи до захтева сарадње са осталим племенима у околини. Највећи компромиси постижу се са Сабињанима и Етрурцима. Разноликост религија, традиција и наслеђа, у овом конформистичком стадијуму, захтева усклађивање функционисања новог савеза. Прихватање култа бога Јануса је један од првих корака у том смеру, а успостављање монархије под етрурским краљевима, свакако најважнији. Унификација моралних и културних норми резултује спајањем племена у један народ. Тиме је први циклус окончан.

Са формирањем друштва и новом војном организацијом, краљевство се постепено шири на целу Италију. Опресивни закони се примењују на новопокорена племена, како би у што краћем периоду били асимиловани. Под тиранијом пате и лојални, па долази до политичке акције, која уклања Тарквинија Супербуса (Tarquinius Superbus) са трона. Друштво поново улази у фазу конформистичког морала оснивањем републике. Међутим, свесни да управа два конзула не може да одговори на опасности, Римљани успостављају институцију диктатора, чији је задатак да у кризним ситуацијама стане на чело државе и поведе народ. Превелика усмереност на системска питања, оставља гранична подручја без контроле и она се одвајају од римске управе. Рим тежи да врати своја подручја и упушта се у низ сукоба, са наизменичним успехом, често морајући да борбом уведе ред међу сопственим савезницима. Након уједињења Италије, раличити интереси покрећу управитеље да наставе са ширењем доминације. Неконтролисана експанзија, коју није пратила брза асимилација људи почиње да се враћа кроз тешке поразе, међу којима је највећи онај од Картаге. Измењујући конзуле, Рим покушава да одржи контролу на својим

⁹² <http://www.forumromanum.org/history/index.html> 15.10.2012.

границама, али и унутар њих. Запостављене провинције у Македонији покрећу бунтове, тражећи реформе. До њих долази пред крај старе ере, када поједини политичари и војсковође из личног интереса прихватају захтеве народа. Овој дугој конформистичкој фази долази крај сламањем републике и проглашењем Августа Октавијана (Augustus Octavius) императором.

Нова ауторитарна фаза траје око двеста година. На истоку се појављује нова религија која се брзо шири царством. Људе подучава слободној вољи и ништавности земаљског царства. На експанзију ове идеологије, империја одговара непропорционалном силом и ствара супротан ефекат. Уместо да заплаше, одмазде стварају мученике и привлаче нове пратиоце. Ригидна и нефункционална управа, праћена компликованом и корумпираном бирократијом производи нова незадовољства. Дно хијерархије захтева већу самоуправу и мање порезе, те контролу над властитим ресурсима. Морална декаденција тера велике делове популације у провинцијама да одбија сарадњу са Римом. Са друге стране, варварски народи све чешће пљачкају пограничне делове, које војска све слабије штити. Коначно император губи свој апсолутизам тражећи савезе са варварским племенима, примајући их у своју војску и дајући им све војне бенефиције. Функција цара постаје формална, док стварну моћ држе политичари и генерали. Ни додатни компромиси не постижу значајне резултате, па и њихова моћ јењава. Народ постаје препуштен себи и деморалисан. Без јасне политике и истакнуте личности која би покренула адекватне промене, Рим постаје лак плен за своје непријатеље.

До новог циклуса не долази након 476. године. Власт у риму преузимају странци, римске провинције насељавају Германи, Гали, Готи, Вандали и други народи. Поражени Римљани који су некада асимиловали друге културе, сада и сами бивају подвргнути истом процесу. Језик и култура постепено ишчежавају, а за великом империјом остају само архитектонски споменици и писани документи. Рим не успева да се извуче из хаотичне међуфазе моралне кризе и нестаје.

Римско царство није једини пример оваквог исхода. На сличан начин су завршиле Александрова Мекедонија, хунска култура, Аустро-Угарско царство, домородачка племена Африке, Азије, Аустралије и Америке, Византија и многе друге.

IV ДИНАМИЧКИ МОДЕЛ И БУДУЋНОСТ

4.1 Појединац

Здраво друштво почиње са здравим човеком. Детињство је период када се врши моделирање здраве личности. Први социјални контакт је, свакако, најважнији. Емотивно везивање за особе које о детету брину чини њихов утицај пресудним у областима развоја личног морала. Човек је социјално биће и тражи да се развија у оквиру друштва, у којем је одређен културом, језиком, полом, расом, нацијом, вером и старошћу. Наслеђе је прва институција у којој се особа усмерава ка идеалу узорног грађанина. Међутим, не сме се запоставити ни његово унутрашње сазревање и услови који су за њега потребни. Родитељи нису само (Бандурин) модел, већ и повод за понашање. Они су отелотворење Јунгових архетипова анимуса и аниме,⁹³ преко којих појединац развија полни идентитет. Они такође изазивају фројдовске комплексе, чијим превладавањем је условљена морална свест.⁹⁴ Развој личног идентитета одређује интегритет и континуитет личности.⁹⁵ Ту су и мотиви, покретачи на акцију и важан део у процесу социјализације. Сазревањем се превазилазе себични мотиви и стварају услови за нормалну интеракцију са околином.

Ситуација је незаобилазни фактор у личној матурацији. Одрастање у благостању или у сиромаштву неједнаким темпом развија личност, а значајно мења и мотиве. Нагла промена стања изазива трауме које могу да нанесу велику штету у психичком (и моралном) развоју. Ситуације могу да буду неповољне, попут ратне зоне, елементарне непогоде, недостатка хране и воде, али могу да буду и подстицајне, кроз подршку социјалне средине и здраво природно окружење. За разлику од личног и друштвеног фактора, који свој најјачи утицај на развој личности имају у детињству, фактор ситуације подједнако се испољава у свим животним фазама.

⁹³ Hol, K. S., Lindzi, G., (1998), „Теорије личности“, Plato, Београд, стр. 152-153

⁹⁴ Исто, стр. 66-87

⁹⁵ Crenshaw, M., (1986), „The psychology of political terrorism“, In M.G. Hermann (Ed.) Political psychology: contemporary problems and issues, London, стр. 391

Једна од одлика човекове психе је прилагодљивост. Суочавање са природним, друштвеним и психичким препрекама⁹⁶ свакодневна је појава и тест њене стабилности. Опстанак човечанства доказ је да су те препреке савладиве. Човек је од примитивног, нагонског бића прешао дуг еволутивни пут до модерног друштва. Његов развој није ту стао. Ново доба ствара и ствараће нова искушења чија превазилажења захтевају богато искуство и сналажење.⁹⁷

Већи део историје појединца обухваћао је супротстављен однос владања и повиновања. Постепено израстање друштва стварало је социјалне услове у којима су јасно дефинисане две касте. Разлике су се незнатно и споро умањивале, али је јединка увиђала своје прилике и постизала значајне компромисе. Прелазак из робовласничког у феудално уређење дао је већа права обичном човеку, а умањио моћ владајућих. Ова промена суштински није увећала моћ кмета, он је и даље био субјект ауторитарног уређења. Значајан помак дешава се тек са индустријском револуцијом, када се апсолутна власт осипа, а појединац добија малу улогу у бирању власти. Ова међуфаза траје релативно кратко, јер у току преуређења друштва долази до многобројних сукоба, који резултују са два светска рата. Улога човека добија на значају, а тиме и његови мотиви и циљеви.

Другу половину XX века обележила су настојања владајућих да се врате у стари систем и појединца да настави промене и олакша своју ситуацију. Човек је имао избор између илузије самоуправљања и илузије личних слобода. У оба случаја требало је да буде покретач напретка друштва, уместо тога, његова је улога била симболична и препуштена себичним мотивима оних на врху. Незадовољство постојећим стањем захваћа све већи број људи на прелазу векова, па са демократизацијом друштва појединац улази у фазу моралног конформизма.

Почетак новог миленијума одређен је уситњавањем потреба. У демократским уређењима човек има могућност да управља својим животом и испуњава властите циљеве.

⁹⁶ Milašinović, M. M. i Milašinović, S.M., (2007), „Osnovi teorije konflikata“, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd, стр. 70

⁹⁷ Fromm, E., (1989), „Imati ili biti?“, Naprijed, Zagreb, стр. 22

Овим се усредсређује више на себе, а мање на друштво. Недовољно јак да оствари своје намере, тражи помоћ од друштва и најчешће је налази међу истомишљеницима, креирајући целу једну поткултуру. У низу таквих група мења се квалитет и значај вишег циља, па је и национални идентитет формалан. Тако, на пример, љубитељ спорта се удружује са људима сличних схваћања у подршци клубу за којег навијају. Он је у првом реду навијач и припадник навијачке групе, а тек потом и припадник нације. Уколико би част свог клуба требало бранити и ван спортских окружења, он ће то свакако да учини, чак и када његови поступци нарушавају социјалну и политичку репутацију његове нације. На тај начин и национализам исказан на наступима репрезентације, није ништа друго до пресликавање клупских образаца, замућених подршком спортистима из других (противничких) клубова. Исто важи и за политичко организовање појединаца, који не презају од сепаратизма, када њихове потребе нису испуњене.

Будућност појединца, без обзира на његову егоцентричност, зависи од социјалног и политичког окружења у којем се налази. Оштра идеолошка подељеност онемогућује човека да достигне Масловљев четврти степен мотивације – поштовање и самопоштовање. Превелика концентрисаност на себе, не дозвољава респект према туђим успесима, јер они представљају његове неуспехе. Тако се, надаље, постепено нарушава и кохезија поткултуре (трећи степен), где истицање једног нарушава значај осталих. Јединка се поново враћа на питања властите безбедности и почиње да тежи заустављању самовоље, чак и своје, како би се увео ред у настали морални хаос. У оваквом стању налази се појединац на почетку XXI века.

Несагледивост будућих социјалних токова и истакнут хедонизам код човека постају огромна сметња у функционисању групе. Појединац се сада налази пред избором да се одрекне властитих захтева и дозволи централизацију начела и јединствен ауторитет, или да настави са себичним инсистирањем и доведе друштво у положај када неће бити у стању да опстане, те ће бити присиљен да прихвати моралне императиве друге, доминантније културе. Без обзира који избор направи, човек неће нестати, већ ће у његовој свести бити затворен један циклус, где ће јединствена структура вредности устабилити питање личне безбедности и вратити осећај припадности групи. Нов круг,

јединка може да настави у свом националном предзнаку и задржи већину културолошких обележја, или да се подреди другој етничкој групи и напусти свој језик, веру, обичаје и вредности. Глобализацијски процеси надјачавају разноликост култура и завађеност нација, нудећи појединцу безбедност под својим окриљем. Заузврат он испуњава оно што је од њега и тражено, напуштање локалних идеологија и прихватање западних вредности, које се намећу као најфункционалније и најприхватљивије. Нова ауторитарност наступа и човек је вољно прихвата, како би спасио човечанство од самога себе.

4.2 Породица

Морална динамика породице почиње са првобитним породичним заједницама. Племена су почивала на родбинским везама, а на њиховом челу била је особа која се истицала по свом искуству, мудрости, снази, или једноставно по старости. Овакве су заједнице обухваћале неколико генерација и степена сродности. Обим је био важан због постизања свих обавеза неопходних за преживљавање заједнице. Обрађивање земље или сточарство захтевало је значајно ангажовање племена. Његова бројност, међутим, захтевала је више хране, за коју је требало више радника. У тренутку када заједница постаје прегломазна, појединци покушавају да извлаче већу корист за себе. Самоиницијатива се сматра самовољом и настоји се спречити. Стабилан и јак патријарх (или матријарх) сузбиће себичност и одржати јединство. У супротном губи контролу над радом и планирањем и препушта одлуке најамбициознијим члановима (женама, браћи, синовима, унуцима). Ове мере не враћају стабилност хијерархији, већ је подређује тој неколицини наследника, при чему се губи објективност и делови фамилије почињу да испаштају. Поједине породице траже излаз из ситуације кроз ограничавање рада на ниво неопходан за своје потребе. Конфликт се делимично разрешава поделом имовине и преласком управе на нуклеарну породицу. Један члан (најчешће отац) постаје нови патријарх и почиње нова фаза ауторитарне моралности.

Основна породица има мање захтева за храном и животним простором, па се и обим радова смањује, а тиме и потреба за великим бројем чланова. Они остају у релативно стабилној вези са остатком свога рода, настављајући вредности на чијим основама сви

потичу. Те вредности подразумевају да је мушкарац тај који ради (обрађује земљу, сакупља храну, лови, обавља дужности у радној организацији) и прехрањује породицу. Сама породица, имовина и одгој, брига су жене, чије је присуство у кући константно. Деца немају социјалну одговорност, већ о њој уче угледајући се на родитељске друштвене улоге и породичне вредности. Брига о њима требало би да их начини зрелим и одговорним у одраслој доби, па би исту пажњу требало да посвете својој деци, али и родитељима, које са старошћу напушта физичка снага и слаби социјална улога.

Модерно доба доноси неке промене у породичну организацију. Технолошки и информатички напредак друштва даје женама већу и значајнију улогу. Осим права гласа на изборима, оне захтевају равноправност у запошљавању, личним дохоцима и веће учешће у власти и доношењу закона. Овај покрет умањује мушку доминацију, али и отвара друго питање. Већим друштвеним ангажовањем, жена мање времена посвећује породици, улози социјалног модела и одгојитеља. Логично, прихватањем традиционално мушких обавеза, очекује се и веће ангажовање мушкарца у породици, не само као храниоца. Овакви захтеви наилазе на неодобравање мушкараца привржених традиционалном систему, несклоних препуштању контроле женама. При томе, највише испашта породица, која остаје без јасно дефинисане улоге родитеља. Нејасна етичка структура наводи децу да узор траже на другом месту, често међу вршњацима, али и у другим заједницама, чије вредности нису нужно подударне са породичним. Са овим почиње отуђивање од породице и остале родбине и традиционализма који се тамо поштује. Брак и родитељство постају биолошка потреба или пуко поштовање форме старих вредности. Отуђено дете постаје отуђени супружник и родитељ, који оставља себи право да из ових обавеза изађе према властитом нахођењу.

И улога детета донекле се мења у породици и друшву. Иако је дете у начелу неспособно да се брине о себи, у неким културама оно се присиљава на ступање у брачну заједницу, радни однос и ступање у оружане снаге. Нису ретки случајеви када интелектуални, когнитивни и морални развој услед такве ситуације значајно успоре. Дете не успева да се развије у самостално, морално биће, већ постаје некритички зависно од средине у којој се налази. Оно постаје усклађено са новим начелима, преузимајући улогу

насилника, убице, војника, зависника о наркотицима, верског фанатика и слично. Породица, родитељи, браћа и сестре губе на важности, а са њима и њихове вредности. Други проблем који се поставља пред одгој и развој детета јесу модерни одгојни и наставни процеси. Усвајање моралних норми везано је уз појмове награда и казни, за дозвољене, односно, недозвољене обрасце понашања. Појам кажњавања сада постаје споран. Физичко кажњавање оставља психичке последице на дете, али ни остале казне не сматрају се мање опасним. Претње и лишавање, такође су атак на дечију психу, па би морали да изостану. Намеће се идеја да је саветовање довољно у моралном одгоју детета, заобилазећи веома важно питање које се односи на усвојеност појмова доброг и лошег код њега, без јасног одређења појма казне. Дете захтева испуњење својих биолошких потреба и ако није спутано у томе, оно неће научити да их одгађа до погодног тренутка.

Класична брачна заједница подразумева мушкарца и жену у вези озакоњеној пред грађанском, верском или обе институције. Императив одржавања брака ублажава се у ново доба, па развод постаје учесталост. Осим тога, ни законско склапање брака не представља обавезу, па постоји избор ванбрачних заједница. Најзначајнија промена односи се на полну структуру ове заједнице. Општа иницијатива да се у развијеним земљама света дозволе истополни бракови, постепено наилази на одобравања.⁹⁸ И у неким религијама благонаклоно се гледа на овакве заједнице.⁹⁹ Посебно је осетљиво питање које се бави усвајањем деце и родитељством код оваквих партнера. Док средине које прихватају хомосексуалне бракове подржавају и њихово родитељство, сматрајући да ће деца одрастати у истим условима као и у класичним брачним заједницама,¹⁰⁰ неке државе виде у њима и практичну сврху. САД, на пример, желе да на тај начин реше проблем великог броја деце у сиротиштима.¹⁰¹ Традиционална друштва оштро се супротстављају

⁹⁸ http://www.washingtonpost.com/world/specialreports/countries-where-same-sex-marriage-is-legal/2012/05/10/gIQAwwOziFU_gallery.html#photo=1 18.11.2012.

⁹⁹ <http://www.iwgonline.org/marriage> 18.11.2012.

¹⁰⁰ http://www.schoollibraryjournal.com/slj/home/886479-312/children_adopted_by_same-sex_couples.html.csp 18.11.2012.

¹⁰¹ <http://www.nytimes.com/2011/06/14/us/14adoption.html?pagewanted=all> 18.11.2012.

оваквој идеји, сматрајући да оваква заједница нарушава светост породице и здрав развој деце у њој. Неки психолози тврде да су истраживања која иду у прилог усвајању деце у истополним заједницама извршена и објављена од стране истраживача који су и сами хомосексуалци, те да би њихове налазе требало одбацити.¹⁰² Даље се констатује да деца из оваквих породица пате од мањкања самопоштовања, стреса, конфузије у сексуалном идентитету, поремећаја понашања, већих тенденција ка зависности од наркотика, хомосексуалности, склоности ка самоубиству, мањка уравнотежености. Без обзира на приступ овом проблему, намеће се идеја да је проблем ових бракова и усвајање деце производ сукобљавања конзервативних и либералних идеологија, где су деца само колатералне жртве.

Данашња породица налази се на прелазу у конформистичку фазу. Већина држава не прихваћа могућност значајнијих промена у форми и функцији породице, највише због снажно укореењених религија, али трансформација је отпочела на Западу. Она се шири у западним државама (одузимање старатељства над децом, хомосексуални бракови и усвајање деце) и на кризним жариштима (отмице, деца-војници и др.). Став о овом питању повезан је са квалитетом живота друштва и породице. Развијеније државе попуштају пред хедонистичким захтевима својих мањина, док се оне земље у којима владају криза и незаконобе баве питањем опстанка, остављајући конкретне проблеме нерешеним. Економска криза индиректно је помогла у подршци законских измена у појму породице, попут оних о истополним браковима на Исланду¹⁰³ и у Аргентини,¹⁰⁴ међутим није могла да утиче на остатак света. Извесно је да у блиској будућности неће бити већих интервенција у овој области, али постоји мала могућност да значајнији друштвени покрети промене овакво стање у корист либералнијих схваћања.

¹⁰² http://www.fides.org/eng/news/2005/0505/25_4993.html 18.11.2012.

¹⁰³ http://www.washingtonpost.com/world/specialreports/countries-where-same-sex-marriage-is-legal/2012/05/10/gIQAwoZiFU_gallery.html#photo=8 18.11.2012.

¹⁰⁴ http://www.washingtonpost.com/world/specialreports/countries-where-same-sex-marriage-is-legal/2012/05/10/gIQAwoZiFU_gallery.html#photo=10 18.11.2012.

4.3 Група и нација

Осећај припадности важан је мотив за нормално функционисање појединца. Човек остварује своје потенцијале кроз социјалну интеракцију у којој обликује прво себе, па потом и друштво. Постојање уређеног друштва уједно је и постојање подршке личној безбедности појединца, као и његовом утицају на социјална дешавања.

Група, а затим и нација настају као потреба да се права појединаца регулишу у оквирима исте културе. Оне постају социјални идентитет човека и отелотворење његовог наслеђа. Социјално удруживање наставља традицију патријархалне породице и племена, кроз хијерархијско уређење и једнообразност моралних норми. Таква ауторитарност остаје присутна до почетка XXI века, када глобализација узима замах и почиње да доводи национални идентитет код појединаца у питање. Тенденција уједињавања држава, каква је присутна у Европи или у исламском свету, истиче сличности у једној географској регији, занемарујући многе различитости, какве су језик, обичаји, или чињенице да су поједине државе међусобно ратовале у релативно блиској прошлости. Народу се нуди обиље ситних бенефиција (безвизни режим путовања, студирање у другим државама, укидање царинских трошкова и сл.), које би требало да надокнаде крупне недостатке одрицања сопствене националне независности (економска зависност, велика буџетска издвајања за унију, и др.). Државе које се одупиру одрицању свог наслеђа и интегритета подвргавају се притисцима у виду економских санкција, блокада политичког деловања или неког облика војне интервенције.

Будућност групе и нације постаје неизвесна у трећем миленијуму. Територијална расцепканост и културолошке разлике постају снажан ометајући фактор у напретку човечанства. За расу која је способна да проучава и осваја свемир, питања територијалне, националне или економске независности постају тривијална. Народи се суочавају са избором између два исхода. Према једном, фаза конформистичке моралности завршиће постепеном дисолуцијом друштва кроз динамички циклус (други начин), а према другом, нација се добровољно одриче свог система вредности и преузима идеологију доминантније културе (трећи начин) у настојању да се у њу асимилиује.

4.4 Свет

Историја човечанства почиње са историјом човека. Из првобитног родовског удруживања, прелази се на конкретније уређење, где су власништво, положај и улоге јасно дефинисане. Најважнији социјални помак између ова два система састоји се у нестајању алтруистичких мотива у друштву које превазилази окупљање према сродству. И робовласнички и феудални период на врх стављају владара (оца) који држи групу (племе) на окупу и под контролом. Најнемоћнији у тој структури јесу робови, односно кметови (инфантилни слој), који не могу да одлучују у своје име, већ су зависни од својих старатеља (робовласника, феудалца). Ипак кмет добија одређене одговорности (обрађивање земље, производња хране) и награде или казне (смештај, храну, прогон) у складу с њиховим остваривањем. Када потлачени постају довољно зрели, искусни и бројни, они почињу да мењају свет, сукобљавајући се тако са самим врхом.

Капитализам је, свакако, систем који функционише у оквиру конформистичке моралности. Пошто у већини света нестају снажни ауторитети, мали владари (капиталисти) покушавају да заузму водеће позиције. Методе су прилично макијавелистичке и доводе до бројних компромиса, који слабе све странке. Незадовољство услед неравномерне поделе ресурса кулминира светским ратовима, кроз које се настоји изаћи из бесциљности друге фазе. Следећа ауторитарна фаза не траје дуго. Она се заснива на подели света на два, међусобно искључива, политичка споразума. Њихове се манифестације разликују, али оба суштински теже апсолутизму, у чијем би центру били САД, односно СССР. Економска неодрживост социјализма руши моћ Совјетског Савеза, остављајући Сједињеним Државама улогу оца-тиранина. Међутим, у насталом колапсу источног блока, указује се прилика и другим субјектима да се развију и заузму упражњена места моћи. Са друге стране, деловима света амерички патронат постаје непотребан и теже већој самосталности. Напад на Њујорк и Вашингтон, означили су улазак у нову конформистичку фазу. Губитак моћи САД-а постао је очигледан са почетком светске економске кризе 2008. године. Сада се настоји изградити што бољи положај пре затварања још једног циклуса. Постаје очигледно да постојеће залихе питке

воде, хране, рудних богатстава и фосилних горива нису dostatне за тренутну светску популацију, па је борба за овладавањем овим ресурсима императив.

Свет је у сукобу многих интереса, међу којима се издвајају три. Један је западњачки, предвођен САД-ом, којим се настоји вратити моћ и утицај Запада. На својој страни имају Северноатлантски пакт и многе државе у развоју зависне од страних улагања. Други заступају земље чије су економије у значајној експанзији, попут Бразила, Русије, Индије, Кине (BRIC). Оне нису директно супротстављене претходној струји (с којом остварују добру трговачку размену), али настоје да изборе позицију, с које ће имати више утицаја на светску економију. Трећи је интерес арапских земаља. Оне имају стратешки значај, важне ресурсе и милитантне верске вође, који религијом шире утицај по свету. Ова страна тражи своју прилику у погубности западног неолиберализма и намеће се кроз своју економску и верску политику. Отуђени и обезвређени појединци радо приступају исламу и целокупној идеологији која га прати, постепено ширећи доминацију ове религије, а с њом и арапских интереса.

Транзиција у коју свет улази завршиће преласком у нову фазу ауторитарности. Исламистички фундаментализам је веома јак на Блиском истоку, у јужној и југоисточној Азији, северној Африци, а присуство ове идеологије све је јаче у Европи и Америци. Такав утицај задржаће се на источним просторима, а преко њега ће се наметати светоназори и морални апсолутизам. Запад своје присуство исказује пословним улагањима и економским монополом. Корпорације уништавају мале привреде и уводе друштва у задужења, која се наплаћују преузимањима производње и извоза. Човек остаје без капитала и имовине и присиљен је да привређује организацији која га је осиромашила. Корпоративно ширење уводи (западни) свет у нови феудализам, где господар-земљопоседник неће бити физичко већ правно лице и као такав безличан, недодирљив и готово неуништив. Постоји и трећа могућност, да се једна или више држава које не припадају Западу или арапском блоку (нпр. Кина или Русија) изборе за место у врху, међутим, вероватније је да ће се оне приклонити једном од преостала два морална ауторитета. У складу с тим, Бжежински чак предвиђа могућност настанка грађанског друштва у Кини, уз одређене сукобе унутар

државе,¹⁰⁵ као и тензије на јужним границама Русије.¹⁰⁶ Након успостављених позиција две супротстављене ауторитарности, јасно ће се истакнути сличности у поробљавању ума (пропагандом, обећањима, надом у избављење) и тела (одузимањем имовине, задуживањем, оружјем) обичног човека. Гломазност и неосетљивост даће снажан мотив појединцу да поново устане и покуша да промени стање.

4.5 Србија

Србија је земља са богатом историјом и културним наслеђем. Традиција на Балкану сеже до насељавања у VII веку, под патронатом Византије.¹⁰⁷ Један од првих етичких циклуса почео је изменама Грчке и Угарске власти на Балкану и наставио се наизменичном приклањању Срба. Са оснивањем српске краљевине под Стефаном Првовенчаним¹⁰⁸ почиње нова фаза ауторитарне моралности. Након смрти цара Стефана Душана, Урош не успева да сачува јаку државу и она постаје објекат поделе високе властеле.¹⁰⁹ Њихова завађеност, ограничена способност и компромисни споразуми са Угарима, Млечима и Дубровчанима, онемогућују их да се успешно супротставе Османлијама, чијим освајачким походом завршава конформистичка етапа и Срби улазе у међуфазу моралне кризе. Најважнији фактор уједињења народа кроз године краљевстава, турске окупације и периода након тога препознат је у Српској православној цркви, која је постала неодвојиви део српске историје. Кроз њену делатност сачувана је традиција и материјална баштина, која је помогла моралном освешћивању Срба. XX век био је период успона и падова етичких система у Србији, последњи циклус почиње са успоном социјализма.

¹⁰⁵ Bžežinski, Z., (2001), „Veliki promašaj – Rođenje i kraj komunizma u XX vijeku“, VizArt, Podgorica, стр. 171

¹⁰⁶ Brzezinski, Z., (1997), „The grand chessboard – American primacy and its geostrategic imperatives“, Basic Books, New York, стр. 150

¹⁰⁷ Ћоровић, В., (2001), „Историја Срба“, Зограф, Ниш, стр. 29-35

¹⁰⁸ Исто, стр. 124-148

¹⁰⁹ Исто, стр. 220-230

Ауторитарност Срби деле са осталим западнобалканским Словенима све до смрти доживотног председника. Након тога, држава улази у период преиспитивања одрживости, уз јасно међусобно разилажење народа. Примена резултата првих демократских избора означила је почетак конформирања, што ће резултовати распадом Југославије и покушајима Срба да консолидују своју државност. Уместо тога, криминално подземље јача, школовани млади људи одлазе у иностранство, а демократске снаге окрећу се ка популизму. Србија се налази разапета између жеље да се утопи у униформност Европске Уније и да одржи властити територијални интегритет. У том процесу народ остаје занемарен, власт незаинтересована, а корупција очигледна. Малодушност би могла да произведе моралну кризу, а она води ка урушавању друштва.

Српско друштво налази се пред тешком одлуком. Етичка криза је извесност која може да траје годинама. Везаност за територију могла би Србе да усмери на тај проблем и да занемари остале социјалне факторе. Корпоративно освајање Србије почело је након завршетка рата и држава постепено губи своје најважније ресурсе. Са посртањем привреде и негативним наталитетом, временом ће се довести у питање национални идентитет, а затим и опстанак државе. Прикључење Европској Унији скратило би трајање друге међуфазе, али би земљу претворило у европску провинцију. Прихватањем западних норми почела би нова културализација друштва и први корак ка нестанку српске традиције. Српска православна црква, која се и сама суочава са проблемима, вероватно не би била довољно јака да понови своју улогу из времена османлијске окупације. Опстанак ЕУ био би условљен одрицањем националних наслеђа ради ефикасније хомогенизације. Срби би се утопили у нови народ попут Римљана након слома империје. Остаје, наравно, и опција појаве јаког предводника, човека или институције, који би ефикасно вратио старе вредности и ујединио бар део нације. Тиме би се обезбедио најмање још један морални циклус. Међутим, лични интегритет и морална чистоћа нису квалитети којима ће се одликовати велик број људи у XXI веку.

4.6 Српска породица

Српска је породица традиционална, патријархална. Она је базирана на идеји да би брачну заједницу требало да чине мушкарац и жена, и да би требало да буде проширена бар једним дететом. Према обичају, отац се сматра главом породице, а мајка одгајатељицом и домаћицом. Деца су заједничка брига до своје пунолетности, али и касније. Са демократизацијом друштва мењају се и ови ставови.

Структура породице мења се услед ситуационих фактора. Тешки животни услови и стање у друштву приморавају Србе да се групишу у породичне заједнице које почињу да личе на племена. У истој кући нашло би се три генерације једне фамилије, понекад проширене ближом родбином. Ратни услови на Балкану производе бројне избеглице, које остају без имовине, земље, радних места, али и без појединих чланова породице. Губитка очева, браће и синова нису лишени ни они који нису били протерани. Овако ослабљена српска породица ретко може да обезбеди услове за одгој и едукацију најмлађег нараштаја, првенствено због слабе или никакве подршке државе. Слична је ситуација и код растављених породица, иако раздвојеност родитеља не може да се изједначи са смрћу једног, где је учешће једног родитеља у васпитању релативно пасивна у односу на законског старатеља (најчешће мајке). Најтежи је случај одрастање деце без родитеља, услед преране смрти или напуштања старатељства над децом. У свим овим случајевима породица је оријентисана на очување властитог интегритета, при чему интереси друштва прелазе у други план. Нарушена безбедност породице повећава одговорност патријарха за њеним одржавањем на окупу и опстанком традиционалних вредности. Важност припадности нацији пропорционално се смањује уколико један или оба родитеља немају адекватно запослење, или примања dostatна за прехранивање свих чланова и школовање деце. Ови услови уједно нарушавају и углед патријарха, чиме се доводи у питање његова способност да остане глава породице.

Модерно друштво уводи додатна искушења српској фамилији. Информационе технологије убрзавају и мењају начин живота до непрепознатљивости. У тренутку када централна управа државе слаби и јављају се идеје за напуштањем ретроградног система, породица остаје без веома важне подршке државе. Подразумевана помоћ за незапослене,

социјално и здравствено осигурање, квалитет образовања и остале социјалне погодности ауторитарног система пропадају, уводећи и социјални нуклеус у тешку ситуацију. Лишеност породице социјалних права може да изазове читав низ социјално-патолошких образаца понашања, од алкохолизма и злоупотребе наркотика, преко коцкања и прељуба, до разних облика насиља у породици и изван ње, чији су актери њени чланови. Овим су феноменима највише погођени млади, који у неуспеху својих родитеља виде и пропаст патријархата. Они који покушају да преузму очеву улогу, често постају жртве свог неискуства, па понављају исте грешке, или воде породицу у дубље проблеме. Отац и мајка, као Бандурин морални узор, замењују се другим (ефикаснијим) моделима породице, чија је структура очувана, а ауторитет патријарха ненарушен. Те поткултуре, попут навијачких, политичких, криминалних, секташких, важан су фактор алијенације појединца од своје породице.¹¹⁰ Њихове идеологије иду у прилог онима који настоје да врате старе етичке вредности и помогну друштву да се одупре променама, међутим, својим деловањем чине супротно и разбијају сам темељ друштва – породицу.

Уопштено гледајући, српска се породица још налази у ауторитарној фази. Српско друштво не припада групи развијених нација, базира своју економију на пољопривреди, сточарству и индустрији, па је и већина Срба везана за традиционално наслеђе. Улоге породице и сваког њеног члана су светиња, која не сме да се мења. Стога се и превелика слобода у тумачењу породице, а коју себи дозвољавају појединци, оштро осуђује и спречава. Погубним се сматрају настојања појединих жена да заснују породицу самостално, као самохране мајке, па тзв. „отворени“ бракови у којима брачни партнери имају слободу која превазилази ограничења брачног суживота, затим истополне заједнице и друге појаве, које нису усклађене са српском и православном традицијом. Потешкоће у очувању традиционалне породице стварају и економска криза и благостање¹¹¹, али и унутрашња превирања Српске православне цркве, што резултује склапањем бракова као формалне институције, чије одржавање није вредно труда и жртвовања. Уз то је годинама

¹¹⁰ Stern, J., (2006), „Terorizam u ime Boga – Zašto ubijaju vjerski militanti“, Slovo, Zagreb, стр. 62

¹¹¹ http://www.blic.rs/stara_arhiva/drustvo/45821/Svaki-peti-brak-završava-razvodom 21.11.2012.

и наталитет негативан.¹¹² Број развода је увећава, удаљавање супружника, браће и сестара, као и јаз између родитеља и деце постају све значајнији, па је очигледно да српска породица полако излази из окриља ауторитарне моралности и уколико не дође до адекватних реакција од стране друштва, следећа фаза је неизбежна. Тада би рedefинисање појма породице имало последице и по Србију и идентитет који проистиче из њене традиције.

4.7 Србин

Једна од најистакнутијих особина Србина је конзервативност. Он није склон изненадним и великим променама у друштву, већ тежи да се држи устаљених традиција. То не значи да је несклон променама, јер оне су неминовне, већ их уводи постепено, притиснут временом и ситуацијом. Најбољи показатељ те конзервативности јесте језик. Иако је он основи и даље словенски језик, бројне окупације увеле су промене у њему, посебно у области речника и правописа. Међутим, прва озбиљнија реформа српског језика, коју је спроводио Вук Караџић, наишла је на негодовање¹¹³ из простог разлога што је уносила корените промене, на које се познаваоци материје нису желели да прихвате. Ова друштвена инерција код Срба не може да спречи напредак, али је врло ефикасна у његовом успоравању.

У политичком смислу, Србин је навикнут на аутократију. Његова је друштвена свест веома лабилна, па је потребан спољни фактор који ће му непрекидно наметати национални систем вредности. У недостатку тог чиниоца, он се окреће ближим интересима (породици или себи). Један од тих фактора, који је у његовој колективној свести кроз векове, јесте Српска православна црква. Важан је политички и духовни предводник Срба и чувар целокупног наслеђа народа. Она је до те мере инкорпорисана у традицији, да је српска историја готово неодвојива од историје СПЦ. Свештена лица су била просветитељи, тешитељи, духовни очеви, али и ујединитељи попут Растка

¹¹² http://www.b92.net/zdravlje/vesti.php?yyyy=2012&mm=07&nav_id=624370 21.11.2012.

¹¹³ Ћоровић, В., (2001), „Историја Срба“, Зограф, Ниш, стр. 619-622

Немањића¹¹⁴ и Арсенија Чарнојевића,¹¹⁵ те војсковође, попут проте Матије Ненадовића.¹¹⁶ Осим цркве било је у прошлости много моралних ауторитета, који су углавном били подржани од свештенства. Када би такав узор изостао и национална свест била би уздрмана. Дobar пример за овај феномен била би друга половина XX века, која је Србина увела у идеологију уједињења јужних Словена. Моћ цркве била је спутана, а народ се окренуо словенском национализму проистеклом из антифашистичке борбе, на чијем челу није био Србин. Одсуство православља из српског деловања оставило је тако дубоке последице, да је обнављање српског национализма уздрмало и народ и цркву. Изненадна и нагла транзиција, тако нерада Србину, изнуђена променама у Европи, затекла је Србе потпуно неспремне. Не напустивши социјализам до краја и неискусни у демократији, политичари су цркви дали ограничен утицај. Народ не успева у таквим условима да изгради јасан национални идентитет и консолидује се на мањем простору. Уместо тога вођени нејасном представом о националној свести кренули су у очување јединства српских земаља. Чак је и уздизање вере извршено невешто. Пропагирајући светосавље, црква стаје уз политику и застрањује у својој улози моралног вође. Посвећујући се више материјалном него духовном, даје пример обичном човеку, који врло лако брише границу између сакралног и секуларног, те усваја идеале неколицине људи који покушавају да се наметну као харизматичне вође. У оваквој ситуацији налази се Србин на почетку трећег миленијума.

Глобализација није наклоњена Србину. Његов је национални идентитет највише одређен језиком, обичајима, историјом, територијом и вером. Исељеници и печалбари показали су лакоћу заборављања властитог језика, а интернетска револуција створила је нови речник и правопис међу младима. Српски језик обилује страним речима, а све мање људи га користи на правилан начин. Настојећи се изборити за прикључење западним савезима, Србин прихваћа и чињеницу да ће му други европски језици бити важнији него сопствени. Са тендецијом напуштања села и преласка у градове, обичаји остају на чувању

¹¹⁴ Исто, стр. 144

¹¹⁵ Исто, стр. 459-461

¹¹⁶ Исто, стр. 595

старијим пољопривредницима и неколицини фолклорних друштава. Остатак популације окреће се бржим и ефикаснијим методама деловања. Србин своју историју прихваћа романтичарски, изграђујући око ње херојске митове, прикривајући бројне неслоге у прошлости и тежњу, присутну и у модерно доба, да се ослободи моралних императива своје културе и посвети се својим личним интересима. Значај територије у идентитету Србина видљив је након 1999. године, када губи суверенитет над Косовом и Метохијом. Међутим, земља је и раније била под страним окупацијама и везаност за њу није значајно умањена. Ипак, последњи од наведених фактора – вера, није више довољно јака, да би се губитак дела територије превазишао на дужи временски период. Српска православна црква, некад најважнији ујединитељ, сада се и сама бори за властито јединство. Питања екуменизма и унутрашњих превирања око њега дубоко потреса ову институцију, јер би приближавање хришћанских цркава захтевало унификацију начела и напуштање неких националних одредница, највише присутних у православним црквама. Компромиси су индикатор конформизма, а уласком у ту фазу, СПЦ би у потпуности изгубила улогу ауторитета међу Србима. Глобализација, дакле, не иде у прилог српском националном идентитету. Иако наилази на српско противљење, она има једну значајну предност у односу на класично војно-политичко покоравање – постепеност, којој припадник српског народа без истакнутог ауторитарног вођства не може да се одупре. Перспективе Србина нису светле, јер ће без консолидовања фактора свог националног идентитета из међуфазе моралне кризе изаћи побеђен, измењен а затим и утопљен у другу културу.

ЗАВРШНЕ НАПОМЕНЕ

Политичко насиље

Томас Хобс (Thomas Hobbes) разликовао је три покретача на насиље: такмичење, страх и славу.¹¹⁷ Према њему насиље се примењује због добити, одбране и репутације. У насиљу сви учествују, директно или индиректно. Пинкер (Steven Pinker) описује троугао у којем делују агресор, жртва и посматрач. Агресор је мотивисан покоравањем жртве, жртва одмаздом, а посматрач умањивањем колатералне штете из тог сукоба. Насиље међу сукобљенима, може да се назове ратом, а оно које примењује посматрач над обе стране – правом.¹¹⁸ Управо у тим односима и мотивима требало би разматрати појам политичког насиља. Ако се узме у обзир да завађене стране не могу бити објективне у сагледавању сукоба, оцену етичности у поступцима обично даје трећа страна. У ситуацијама криза група има тенденцију да прихвати суд, који јој је без образложења наметнут.¹¹⁹ Одсуство критичности олакшава групну кохезију, али умањује морално расуђивање. Свака страна на конфликт гледа из своје етичке перспективе, у великој мери прелазећи преко права и захтева друге стране. Трећа страна је ослобођена овакве спутаности, те је у могућности да на сукоб гледа са стране. Посматрач, међутим, нема увид у мотиве агресора и жртве, нити у целости познаје околности у којима се сукоб дешава. Због тога он доноси суд на основу сопствених критеријума, у које су намерно или не, уграђени и његови интереси. Статус неутралног даје му за право да доноси одлуке и пресуђује у том рату. При томе, очигледно је, у насиљу нема апсолутизма у моралним вредностима, већ се за њега води борба, у којој сви покушавају да наметну свој ауторитет.

Политичко насиље јесте облик социјалног насиља, јер је и политика друштвени производ. Најистакнутији узроци који до њега доводе су: материјално-економски, идејно-

¹¹⁷ Hobbes, T., (1651), „Leviathan or the Matter, Forme, & Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill“, Green Dragon, St. Pauls Church-yard, стр. 77-78

¹¹⁸ Pinker, S., (2011), „The better angels of our nature: Why violence has declined“, Viking, New York, стр. 35

¹¹⁹ Le Bon, G., (1920), „Psihologija gomila“, Narodna knjižnica, Zagreb, стр. 37

идеолошки, алијенационо-интерперсонални и политичко-организациони.¹²⁰ Покретачи на насиље могу да буду секуларни или сакрални извори, али њихова суштина није тиме измењена, разлози су редовно интересни. Иницирање овог облика политичког деловања негативно утиче на кредибилитет субјекта. Солонско виђење (световних) закона и религије описује их као примењиве у благостању и бескорисне у тешким ситуацијама. Важно је приметити да субјект насиља није нужно само врх хијерархије. Он насиље спроводи када постоји одговарајући систем (устав, законски оквир) у којем може да га примени. Дакле, системско политичко насиље постоји у фази ауторитарне и конформистичке моралности. Када систем изгуби ефикасност, а владајући слој моћ и кредибилитет, он често постаје објект насиља. У међуфазама долази до социјалних немира и насилног решавања проблема. Појавни облици политичког насиља су разноврсни и обухваћају између осталог принуде, присиле, атентате, протесте, побуне, рат, тероризам и друго.¹²¹

Узроци политичког насиља могу да потичу из неусклађености стадијума у моралном циклусу између различитих нивоа друштва. Репресију, како је наведено, врши систем, на чијем се челу налази особа или институција. У ауторитарним уређењима закони су под контролом мањине, која свој положај одржава демонстрацијом моћи. Одржавање постојећег стања примарни је циљ, услед којег су лична права грађана до те мере ограничена, да они почињу да траже начин како да се извуку из те спутаности. Припадници група (етничких, верских, расних) у конзервативним друштвима углавном деле једнаке ставове, обликујући постепено незадовољну масу која тражи већа права и слободе. Кроз овај процес они долазе у сукоб са влашћу и њеним законима.

У овој међуфази јављају се социјални покрети, протести, немири и друге манифестације незадовољства, али нису искључени ни акти који угрожавају животе, са веома често анархистичким предзнаком, попут диверзија, атентата, побуна, или локалних оружаних сукоба. Шулц (Kenneth Schultz) указује да су овакви ратови уско везани уз пораз владајуће политике, посебно у случају када је исход сукоба био позитиван, али су услови

¹²⁰ Симеуновић, Д., (2002), „Теорија политике – ридер I део“, Удружење „Наука и друштво“, Београд, стр. 153

¹²¹ Исто, стр. 155

победе били изразито неповољни („Пирова победа“).¹²² Арапско пролеће довело је неке диктаторе у ситуацију да постојеће стање задрже оружаним акцијама. Иако су иницијално у Либији постигнути војни успеси, Гадафијева (Muammar Gaddafi) политика доживела је тежак пораз пред нарастајућим бројем незадовољних група. На сличан начин опада и подршка ал-Асаду (Bashar al-Assad) у Сирији.

Уласком у фазу конформистичког морала губе се ознаке апсолутизма и наступају коалиције и компромиси. Нови савезници, ипак, теже да се међусобно наметну као доминантнији, па се у унутрашњим превирањима ствара застој у социјалном напретку. Запостављени појединац захтева увођење реда у друштво, услед чега долази до новог разилажења између народа и владајућих. У овој међуфази поново се јављају немири и протести, док је терористичко деловање често, било да је етничко, верско или сепаратистичко, али и могућност рата је веома учестала. За разлику од ратова у првој међуфази, међународни интереси у овој истичу се селективном политичком подршком једној од зараћених страна. Постоји значајна тенденција код шире популације да подржи политику заговарања рата за апсолутну превласт у држави, посебно ако је у питању туђа земља. Такву снажну подршку имали су амерички председници Џонсон (Lyndon Johnson) и Никсон (Richard Nixon).¹²³ Како би се избегла опширност у излагању, на овом месту ће укратко бити размотрен један од облика политичког насиља, и то тероризам, због његове улоге у модерном друштву и његових могућих утицаја на будуће догађаје.

Тероризам

Тероризам, као облик политичког насиља, готово редовно је метода слабих (мањине) у борби против већине.¹²⁴ Њему прибегава ограничена популација, која жели да наметне потребу за променама у друштву, у циљу испуњавања властитих захтева. Ово

¹²² Schultz, K. A., (2004), „Democracy and Coercive Diplomacy“, Cambridge University Press, Cambridge, стр. 76

¹²³ Исто, стр. 76

¹²⁴ Симеуновић, Д., (2009), „Тероризам“, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 25

донекле има сличности са себичним мотивима појединаца у моралном циклусу, поготово ако је реч о анархизму. Међутим, постоје и значајне разлике у мотивима, где не би требало изједначавати човеков лични хедонизам са политичким и егзистенцијалним потребама једне групе. Социјални услови који забрањују или нарушавају групни идентитет захтевају измене, до којих често није могуће доћи дипломатским путевима. Неколицина која се одлучи да своја права оствари насилним методама, није довољно бројна и јака за шири сукоб са системом, па своја дејства усмеравају на саму основу непријатељског друштва – појединца.

Феномени који прате тероризам су насиље и страх.¹²⁵ Насиље терориста је директније од државне репресије, јер не захтева законске основе, брже се спроводи, а ефекти су очигледни и застрашујући. Појединац не може да буде заштићен, јер из његове перспективе не постоји правилност у избору циљева напада, времена, нити обима акције (иако су ови фактори у реалности јасно одређени¹²⁶). Ова несигурност погађа и владајући слој, јер не би требало занемарити чињеницу да су и ови појединци физичка лица, подложна насиљу, као и било ко други. Довољно је сетити се краља Александра, који је пао као жртва атентата организованог од стране хрватских и македонских терориста.¹²⁷ Страх који се јавља последица је бруталности терориста, али и њихове безличности (сличност са системским насиљем), односно изостајање емоционалне компоненте код извршилаца према последицама терористичког дела. Емоције обично указују на присуство савести, односно, моралне зрелости. Без тог индикатора, терористи се доживљавају као нељуди, чија дела могу да буду само страшнија. Тај ужас, очајног појединца присиљава да подржи власт и систем безбедности према којима је резервисан, невољно дајући легитимитет владајућој политичкој структури, спремној да страх искористи у политичке и ратне сврхе.¹²⁸

¹²⁵ Симеуновић, Д. (2009), „Увод у политичку теорију“, Институт за политичке науке, Београд, стр. 70-73

¹²⁶ Nance, M. W., (2008), „Terrorist recognition handbook“, CRC Press, New York, стр. 97-98

¹²⁷ Симеуновић, Д., (2009), „Тероризам“, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 161

¹²⁸ Stritzke, W.G.K., Lewandowsky, S., Denemark, D., Clare, J., Morgan, F. „eds.“ (2009), „Terrorism and Torture – An interdisciplinary perspective“, Cambridge University Press, Cambridge, стр. 290-291

Мотиви код терористе, као појединца, нису строго повезани са политиком. Они могу да буду: прилика за акцију, потреба за припадањем, жеља за социјалним статусом или стицање материјалних погодности.¹²⁹ Евидентно, терориста је вођен себичним (хедонистичким) потребама, које остварује кроз политичко груписање. Хорган (John Horgan) наводи и подложност или осетљивост као фактор прихваћања утицаја са стране (преноси Борум).¹³⁰ Постоје три садржаја који се везују за подложност: неправда, идентитет и припадање. Неправда је један од битних мотива за тероризам. Централно место заузима освета, као уобичајен одговор на неравноправни третман самог појединца или блиске особе. Она може да буде усмерена или дифузна и обично је вођена опсесивним нагоном, који је у основи насилног понашања.¹³¹ Следећи мотив је идентитет. Нечији психолошки идентитет је развијени стабилни осећај себе и сигурности у своје основне вредности, ставове и веровања. Креншо сматра да је „успешан развој личног идентитета важан за интегритет и континуитет личности.“¹³² Колико је значајна ова инстанца, може да се закључи из последица одсуства исте. Идеје, улоге или вредности прихваћају се без личних, критичких преиспитивања (последица дуготрајног конформирања), поглед на свет може да постане апсолутистички (одлика терористичке идеологије), због немогућности да се перципира комплексност окружења. Овакве, непотпуне личности теже да постану комплетне, утапајући се у групни идентитет. На тај начин губе своју индивидуалност и јединственост. Последњи мотив јесте припадање. Бити члан групе, па била она и терористичка, значи имати сврху постојања, остварити припадност, повезаност и приврженост. У неким случајевима група може да замени несавршено друштво или лоше породично окружење. Ова три мотива засебно могу да буду довољно јак покретач, али често су у комбинацији. Тако нпр. неко може да постане члан групе због жеље да постане

¹²⁹ Crenshaw, M., (1985), „An organizational approach to the analysis of political terrorism“, Orbis, London, стр.465-489; Hoffman, B., (2006), „Inside terrorism“, Columbia University Press, New York, стр. 259-261

¹³⁰ Borum, R., (2004), „Psychology of terrorism“, University of South Florida, Tampa, стр. 24

¹³¹ Исто, стр. 25

¹³² Crenshaw, M., (1986), „The psychology of political terrorism“, In M.G. Hermann (Ed.) Political psychology: contemporary problems and issues, London, стр. 391

део целине, да консолидује властити идентитет, да се бори против неправде нанесене њему или друштву и слично.

Мотиви су такође идентични онима који функционишу у разним верским окружењима и идеологијама. Борум (Randy Borum) сматра да постоје три општа услова, чија остваривања су неопходна да би идеологија подржавала тероризам.¹³³ Прво, идеологија мора садржавати групу уверења која усмеравају и оправдавају деловање. Друго, та уверења морају да буду солидна и не смеју да буду упитна или преиспитивана. Аутор сматра да би тражење смисла и разлога могло да буде протумачено као јерес и издаја. Треће, деловање мора да буде усмерено ка циљу и схваћено као активност која служи смисленом разлогу или циљу. Идеје, уверења и деловања друге стране су неморални, опасни, деструктивни и претећи. Таква идеологија пројектује сву агресију на ту групу, док властита агресија против неверника постаје неопходна одбрана, освета, па чак и морални императив.

Идеологија нема нужно негативан предзнак, међутим, најчешћи контекст у који се доводи јесте социјална манипулација. За своје жртве најчешће има људе слабијих интелектуалних способности, особе с поремећајем личности, необразоване, сиромашне, запостављене и угрожене. Неволни или неспособни да морално или критички преиспитују наметнуте идеје, они их присвајају и примењују. Показују неспремност на ревизију својих ставова чак и када су стављени пред јасне доказе који их оповргавају. Неретко су склони да слепо верују и када схвате да су преварени. Симеуновић сматра да мање и изоловане средине имају значајан утицај на прихватање екстремистичких идеја.¹³⁴ Затворена заједница одупире се упливу других култура и цивилизацијских утицаја, што може да допринесе појави непријатељстава. Политичко насиље користи се за кажњавање социјалне средине, али и за исправљање неких личних неправди.¹³⁵ Оваква популација омиљена је мета радикалних идеолога, поводљиви су, лојални и исплативи.

¹³³ Borum, R., (2004), „Psychology of terrorism“, University of South Florida, Tampa, стр. 41-42

¹³⁴ Симеуновић, Д., (2009), „Тероризам“, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 219-220

¹³⁵ Исто, стр. 221

Одлука за подршку оваквим акцијама, ипак није питање тренутка. Борум наводи четири фазе у доношењу такве одлуке. Прва је „контекст“ где се ситуација препознаје као лоша, неподношљива. Друга је „упоређивање“, односно приписивање моралног предзнака – непоштено. Наредна је фаза „приписивање“¹³⁶ кривице за постојеће стање. На крају долази „реакција“ на зло које долази изван њега, појединац врши генерализацију или дехуманизацију.¹³⁷ Овога пута дехуманизација не изазива страх, као код потенцијалних жртава, већ велику срџбу и жељу за осветом.

Тероризам се најчешће јавља у међуфази моралне кризе, с намером да се изврши политички притисак на постојећи систем. Терористи и њихове организације залажу се за повратак на ауторитарно уређење. Оно може да тежи левици, десници, или клерикализму. Идеолошки тероризам¹³⁸ заговара револуцију пролетеријата, комунизам, антиимперијализам (левичарски), национализам, традиционализам и донекле екстремизам (десничарски). Оба опредељења пропагирају централизованост и уједињење, левица на глобалном нивоу, а десница на националном. Овде би требало додати и сепаратистички тероризам, веома близак десничарском. Поборници овог покрета окупљају се око националистичких идеја, које за циљ имају отцепљење од државе или висок степен аутономије.¹³⁹ Ова група почиње да изграђује централизован систем још у току фазе конформистичке моралности, одбацујући усвојена начела и постављајући своја као приоритетна. На челу сепаратистичког покрета често је харизматични вођа, ујединитељ и идеолог. Тероризам усклађен са идејом одвајања од признате државе, може да се одвија независно од званичне политике групе, или уз знање, подршку, па и управљање од стране вође (попут Цохара Дудајева у Чеченији¹⁴⁰). Ауторитарност у случају успеха сепаратистичког покрета је краткотрајна, новоформирана држава плаћа цену терористичких делатности кроз убрзану демократизацију друштва, која води идеолошком

¹³⁶ енгл. attribution (прев. аут.)

¹³⁷ Borum, R., (2004), „Psychology of terrorism“, University of South Florida, Tampa, стр. 29

¹³⁸ Симеуновић, Д., (2009), „Тероризам“, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, стр. 123-168

¹³⁹ Исто, стр. 169

¹⁴⁰ Исто, стр. 191

осипању. Још један терористички покрет дели, у одређеној мери, национализам са десничарском идеологијом. Религијски тероризам у првом реду има за циљ наметање клерикализма, најчешће само у једној држави, где пропагирају национално јединство и конзерватизам, мада постоје покушаји преношења насиља на друге државе које деле једну религију. На пример, транссламску идеју спроводе организације попут Муслиманске браће или Ал Каиде.¹⁴¹ Главни напори верских терориста усмерени су на присиљавање народа да се окупи под систем вредности заснованом на религијској етици, односно успостављање ауторитарне владавине под управом или надзором верских вођа. Постоје и случајеви када је насиље усмерено на припаднике исте религије. У Британији су на мети Вахабија били Суфисти због иновација које су увели у своју верску праксу.¹⁴²

Тероризам, рат, као и остали облици политичког насиља, могу да унесу пометњу у динамички циклус једне културе, уколико су иницирани од стране друге. Тако су покушаји Геринга (Hermann Göring)¹⁴³ и Химлера (Heinrich Himmler)¹⁴⁴ да без допуштења канцелара преговарају о условима предаје са савезницима означили крај ауторитарне фазе у нацистичкој Немачкој. Бројни порази на оба фронта и повлачење у дубину своје државе изазвали су код људи презир према режиму и жеље за његовим обарањем, које се десило са падом Берлина. Конформистичка фаза почиње са сарадњом нових политичких фактора, али се не развија до краја. Ситуацију у окупираној држави контролисали су странци, чија је окупација одмах увела Немце у моралну кризу, а затим је, свако у свом блоку, наметнуо ауторитарност. Тако је услед спољних фактора готово прескочен цели један циклус. Сличан пример је и са Краљевином Југославијом у освит II светског рата, Италијом након слома фашиста, Манџуријом, и тако даље. Јаче културе прилагођавају слабије свом стадијуму циклуса, одакле се динамика наставља.

¹⁴¹ Исто, стр. 198-206

¹⁴² Malik, J., Hinnells, J., (2006), „Sufism in the West“, Routledge, New York, стр. 146

¹⁴³ http://ww2db.com/person_bio.php?person_id=a62 24.11.2012.

¹⁴⁴ http://ww2db.com/person_bio.php?person_id=184 24.11.2012.

Географска одредница, важна за национални идентитет, има такође и утицај на прихваћање тероризма и политичког насиља уопште. Зимбардо сматра да је за односе у друштву и појаве у њему важно време, а перцепција времена зависи од дела света у којем се то друштво налази.¹⁴⁵ Тако је човек који живи ближе екватору навикнут на дуге дане, топло поднебље, одсуство годишњих доба. Време за тог човека има другачије значење од онога којег има човек на северу. Оно је толико споро да су промене готово не приметне, па у неким језицима будуће време и не постоји.¹⁴⁶ Зимбардо овај феномен означава појмом оријентације на садашњост (present-oriented).¹⁴⁷ Људи који су обухваћени овом ознаком својим карактеристикама одговарају конзервативцима. Са друге стране удаљеност од екватора навикава људе на сталну променљивост времена, лети је топлије, у јесен пада киша, дани постају краћи зими итд. Прилагођавање овим променама захтева добро планирање времена и велику ужурбаност. Ови људи су оријентисани на будућност (future-oriented) и представљају супротност конзервативним ставовима.¹⁴⁸ Због тога они који су оријентисани на садашњост теже подносе нагле промене у друштву, јер оне погађају и њих и њихове породице, темпераментни су и исхитрени. Људи који су оријентисани на будућност остављају утисак отуђености, емоционалне хладноће и прорачунатости. На основу ове теорије може да се закључи да су људи са југа склонији да се са својим проблемима суоче на насилан начин од северњака. Према томе, извесније је да ће акт насиља, политичког или неког другог, починити неки Арапин или Мексиканац, него Пољак или Канађанин. Индикативно је да велик број исламских држава, јужна Италија, Баскија, Израел и неке латиноамеричке земље у којима је политичко насиље често, припадају овој географској зони.

¹⁴⁵ Zimbardo, P., (2008), „The Time Paradox: The New Psychology of Time That Will Change Your Life“, Free Press, New York, стр. 32-35

¹⁴⁶ Исто, стр. 34-35

¹⁴⁷ Исто, стр. 100

¹⁴⁸ Исто, стр. 137

Закључак

Политичко насиље, као и насиље уопште, није у експанзији, штавише оно се смањује.¹⁴⁹ Прошла, примитивнија времена носила су свој терет ширења човечанства, насељавања Земље, заузимање ресурса, доминације и наслеђивања. У целом том процесу људи су се сукобљавали идеолошки и физички, стварајући богата искуства која су могли препознати као пожељна или непожељна. Та би спознаја мењала ум и поступке, а напослетку и цивилизацијски напредак. Пинкер наводи чак двадесет и један погром у историји човечанства, од којих се четрнаест десило пре XX века. У односу на тадашњу популацију, највећи број жртава настао је као последица осмогодишњег кинеског грађанског рата у VIII веку, означен као Побуна Ан Лушан¹⁵⁰, затим следе монголска освајања, истребљење америчких домородаца, док је Други светски рат тек на деветом месту ове листе.¹⁵¹ Овај аутор сматра да су четири значајна напретка утицала на смањење насиља: емпатија, самоконтрола, морална свест и резоновање. Имајући у виду да се насиље наставља и у овом веку, очигледно је да постоји још простора за развој.

Етичност је важан фактор у обликовању мотива. Иницирање социјалних образаца под утицајем је система вредности културе у којој индивидуа живи и делује. Етика означава поступке као прихватљиве или неприхватљиве, односно усклађене са прихваћеним размишљањима или штетне за друшво и његов кредибилитет. Модернизација је утицала на пацификацију човека, па он прихваћа гандијевске идеје о једнакости међу људима. Међутим, како наводи Пинкер, да је нацизам победио у рату, данашња перцепција моралних вредности била би значајно другачија.¹⁵² Стога етика није ништа друго до колективно наслеђе победничких идеологија.

Моралност потиче од Бога и од човека. Без обзира на примат у настанку, обе су етике намењене човеку. Оне не представљају само списак правила, већ и дух времена у

¹⁴⁹ Pinker, S., (2011), „The better angels of our nature: Why violence has declined“, Viking, New York, стр. 692-696

¹⁵⁰ енгл. An Lushan Revolt (прев. аут.)

¹⁵¹ Pinker, S., (2011), „The better angels of our nature: Why violence has declined“, Viking, New York, стр. 194-195

¹⁵² Исто, стр. 162

којем настају и бивају тумачене. Сакрална и секуларна етичност нису свеобухватне моралне целине већ комплексан систем објеката и циљева испреплетених разноликим мотивима. Само порекло, ипак, не чини ове етичности савршеним. Оне су или сувише апстрактне или сувише конкретизоване да би биле у стању да обухвате целокупност социјалних интеракција. Веома су корисне у случајевима када је потребно разумети под којом идеологијом функционише јединка, али социјална динамика присиљава појединца да се прилагођава ситуацији на начин који превазилази ову статичку и непрецизну поделу. Особа која одлучи да изврши дело политичког насиља, може то да уради под утицајем сакралног или секуларног светоназора, али прави мотив не лежи у тим правилима, већ у личној или друштвеној моралној динамици.

Религијску и световну етичност требало би схватити као оквир социјалних образаца. Унутар њега човек развија своју моралну свест под утицајем властитог и друштвеног напретка. Овај процес дешава се у две фазе – ауторитарне и конформистичке моралности. Несразмер у кретању кроз фазе између напредног појединца и инертног друштва представља међуфазе – конзерватизам-либерализам и моралну кризу. Ове су међуфазе периоди када се дешава највећи број дела из области политичког насиља.

Морална начела у фазама релативно су уређена. У ауторитарној фази она су централизована, ригидна и неосетљива. Оријентисана су на добробит друштва, потискују себичност и самовољу, али и иницијативу и креативност. Циљеви у овој фази су дугорочни и они захтевају велика одрицања индивидуе. Конформистичка моралност заснива се на поштовању права и потреба појединца. Немогућност испуњавања ових захтева превазилази се плурализмом у којем не постоји јасна идеја будућности, већ се фокусира на непосредне проблеме и компромисе неопходне за њихово решавање. Репресија се избегава, те су злоупотребе слобода честе. До изражаја долазе себични мотиви, који осујећују друштвене циљеве. Појединац инсистира на хедонизму, одбија устаљеност правила, па се приближава само оним који су у служби његових интереса.

Међуфазе су периоди у којима се напушта један прихваћени систем вредности и замењује другим. Брзина којом се ова измена дешава није једнака за појединца, групу, или народ. Такође, ни темпо два човека или две нације није једнак. Ова неусклађеност изазива

конфликте, који могу да буду психичке, али и физичке природе. Прелазак из фазе ауторитарне у конформистичку етику изазива поделу у друштву на конзервативну и либералну струју. Прва тежи задржавању постојећег стања, док се друга бори за темељне промене и већа права. Ови други су, при томе, у потреби да своје захтеве остваре сукобљавајући се са владајућом структуром, кроз грађански непослух, немире, протесте, а уз помоћ са стране, и герилским акцијама или ратом мањих размера. Идеологија је најчешће световна. Насупрот томе, самовоља конформистичке фазе постепено прелази у хаос, који конзервативци желе да усмере на повратак старим вредностима. Неефикасност дипломатије надограђује се насилним методама, попут нереди, атентата, општим ратовима, или терористичким акцијама. Идеологија која стоји иза ових поступака може да буде секуларна (левичарска, десничарска, сепаратистичка) или сакрална (верска, десничарска).

Према томе, обе посебне хипотезе добијају своју потврду. Религијски фундирано политичко насиље, не ослања се искључиво на етичка начела која проистичу из верског учења. Оно је, пре свега, производ незадовољства одсуством апсолутизма и јасно одређеног ауторитета, који би га спроводио. За испуњење овог циља потребно је прилагодити идеју клерикализма секуларним политичким потребама, односно претпоставити социјални систем, несвојствен проповедању о јединству међу људима. Исто тако, секуларно политичко насиље заступа, између осталог, и идеју о слободи вероисповести (прва међуфаза), па у своју пропаганду укључује сакралне принципе, као и Божију подршку и благослов. Циљ је, наравно, привлачење широке подршке прогресивним идејама, која може и да пређе границе друштва у конфликту.

Постоје извесни друштвени показатељи спремности групе да своја права изборе насилним методама. Прва међуфаза је релативно очигледна. У тренутку када реформисти привуку значајну популацију на своју страну, започињу широк покрет и пропагандну делатност, у циљу стицања савезника ван државе. Самостално деловање либералних снага је практично немогуће због одсуства јасног коалиционог усмерења, недостатка логистичке подршке и новчаних средстава. Даљи ток активности усклађује се са економским и политичким интересима војних и политичких блокова из окружења, па уколико оне дају

финансијску и материјалну подршку радикалним мерама, извесно је да постоји могућност оружаних дејстава. Најбољи примери за овакве догађаје су републике бивше СФРЈ, поједини делови СССР-а, Источни Тимор и Арапско пролеће.

Политичко насиље у другој међуфази може да зависи од стране помоћи, али је понекад независно од тога. У процесу усмеравања развоја друштва, вођа је зависан од помоћи и подршке савезника. Ако је асистенција задовољавајућа, насилне методе су непотребне и контрапродуктивне. Јака антиимперијалистичка идеологија и замах антиколонијалних покрета били су сасвим довољни за подршку Гандијевом пасивном отпору. Међутим, долазак Франка (Francisco Franco) на власт у Шпанији, упркос јакој политичкој подршци фашистичке Италије и нацистичке Немачке, није могао да прође без грађанског рата, који је укључио ове две земље и интернационалне снаге добровољаца на страни противника.¹⁵³ Ту је свакако и ограничена подршка државности Палестине коју је добио Јасер Арафат. Његов ауторитет доводили су у питање Израел и западни свет, а са њима и огранак Муслиманског братства Хамас (Harakat al-Muqawama al-Islamiya), који је сматрао PLO сувише корумпираним да би ујединио Палестинце.¹⁵⁴ Хамас се посветио насилним терористичким акцијама усмереним на израелске војнике и цивиле (посебно интензивно у фебруару и марту 1996. и након интифаде у 2000. години,¹⁵⁵ те у пролеће 2002. године¹⁵⁶). Дакако, постоје земље у којима нема јасно дефинисаног ауторитета, где се терористичке активности изводе насумично или су координисане из других земаља. Такав је случај са Босном и Херцеговином, у којој су демократски процеси ублажили исламски радикализам у политици, али је он остао присутан код многих Бошњака. Ове су тежње сажете у „Исламској декларацији“ кроз одбацивање мира и коегзистенције са

¹⁵³ Ackermann, M. E., Schroeder, M. J., Terry, J. J., Upshur, J. H. L., Whitters, M. F. „eds.“, (2008), „Encyclopedia of world history“ Volume V, Facts On File, New York, стр. 110

¹⁵⁴ Chaliand, G., Blin, A. „eds.“ (2007), „The history of terrorism – From Antiquity to al Qaeda“, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, стр. 356

¹⁵⁵ Ackermann, M. E., Schroeder, M. J., Terry, J. J., Upshur, J. H. L., Whitters, M. F. „eds.“, (2008), „Encyclopedia of world history“ Volume VI, Facts On File, New York, стр. 189

¹⁵⁶ Kushner, H. W., (2003), „Encyclopedia of Terrorism“, Sage Publications, London, стр. 161

неисламским политичким елементима.¹⁵⁷ Ипак Бошњаци немају јединствено политичко вођство, нити вођу који би могао да их уједини и усмери. Верски фундаменталисти зато наступају из властитих побуда, без помоћи других социјалних фактора, или по инструкцијама других терористичких¹⁵⁸ и међународних организација, посредством подршке вахабијског покрета у северној Босни.¹⁵⁹

Сада би могло да се закључи да је и главна хипотеза потврђена. Политичко насиље настаје као подршка политичким и социјалним тежњама друштва на прелазима између фаза ауторитарне и конформистичке моралности. У међуфази конзерватизам-либерализам оно се спроводи уз јавну инострану подршку и помоћ. У међуфази моралне кризе, политичко насиље није увек јавно подржано, али је и даље под одређеним утицајем страних фактора. Оно се ретко дешава у првом исходу – затварања моралног циклуса под лидерством јасно истакнутог вође. Међутим, други и трећи начин (делимичне и потпуне дисолуције друштва) обилују насиљем, посебно ратом већих размера и тероризмом. Индикатори насилних тенденција су велика идеолошка разједињеност народа уз постојање више сукобљених националистичких струја, слаба перцепција националног и верског идентитета, окупација и наметање туђих система вредности у културама са дубоко укорењеном традицијом, нагло богаћење мањине на основу сиромашења већине, отворен анимозитет националних, верских и етничких мањина према држави и њихове сепаратистичке тежње.

На крају требало би нагласити да политичко насиље има негативан утицај на следећи циклус моралности. Уласком у ауторитарну фазу, под старим, новим или туђим етничким обележјима, друштво има одговорност за радње и поступке који су их довели до

¹⁵⁷ Izetbegović, A., (1990), „Islamska deklaracija“, Mala muslimanska biblioteka, Sarajevo, стр. 22

¹⁵⁸ Defence & Foreign Affairs Strategic Policy, (2004): „Bosnia: Terrorism’s Logistical Base“, Academic Research Library, London, стр. 6-8

¹⁵⁹ Collins, R. O., Burr, J. M., (2006), „Alms for Jihad – Charity and terrorism in the Islamic world“, Cambridge University Press, Cambridge, стр. 108-111; такође видети: Kohlmann, E. F., (2006-7), „The role of islamic charities in international terrorist recruitment and financing“, Danish Institute for international studies, Copenhagen

тренутног стања. Притисак остатка света на заједницу да се суочи са последицама политичког насиља, обично наруши централизован систем, који почиње да се суочава са захтевима конзервативаца да држава остане верна свом наслеђу и либерала, који настоје да поштују одредбе међународног права. Политичко насиље, дакле, индиректно скраћује период ауторитарне моралности и уводи колектив у нову међуфазу. То значи да извесна ограничења у одбрани етике постоје, она не би смела да се ослања на насилне активности, јер модерни свет тежи пацифизму, па углавном одбија подржати такве мере. Успех политичког насиља, ако га има, ограничен је и скраћује трајање система вредности због којих је и примењено, постајући на тај начин само себи узроком пропасти.

ОДАБРАНА ЛИТЕРАТУРА

Ackermann, M. E., Schroeder, M. J., Terry, J. J., Upshur, J. H. L., Whitters, M. F. „eds.“, (2008), „Encyclopedia of world history“ Volume I-VI, Facts On File, New York

„Biblija ili sveto pismo staroga i novoga zavjeta“, (2008), prevod Daničić, Đ. (Novi zavjet Gospoda našeg Isusa Hrista, prevod Karadžić, V. S.), Glas mira, Beograd

Borum, R., (2004), „Psychology of terrorism“, University of South Florida, Tampa

Brzezinski, Z., (1997), „The grand chessboard – American primacy and its geostrategic imperatives“, Basic Books, New York

Bžezinski, Z., (2001), „Veliki promašaj – Rođenje i kraj komunizma u XX vijeku“, VizArt, Podgorica

Chaliand, G., Blin, A. „eds.“ (2007), „The history of terrorism – From Antiquity to al Qaeda“, University of California Press, Berkeley and Los Angeles

Collins, R. O., Burr, J. M., (2006), „Alms for Jihad – Charity and terrorism in the Islamic world“, Cambridge University Press, Cambridge

Crenshaw, M., (1985), „An organizational approach to the analysis of political terrorism“, Orbis, London

Crozier, M., Huntington, S. P., Watanuki, J. „eds.“ (1975), „The crisis of democracy“, New York University Press, New York

Ђоровић, В., (2001), „Историја Срба“, Зограф, Ниш

Defence & Foreign Affairs Strategic Policy, (2004): „Bosnia: Terrorism’s Logistical Base“, Academic Research Library, London

Dubil, H., Mockin, G. „eds.“ (2005), „Manje zlo – Moralni pristupi praksama genocida“, Beogradski krug, Beograd

Esposito, J.L., (2003), „Što bi svatko trebao znati o islamu“, Filozofsko-teološki institut družbe Isusove, Zagreb

Freud, S., (1939), „Moses and monotheism“, Hogarth Press and the Institute of Psycho-analysis, London

Frojd, S., (1976), „O seksualnoj teoriji – Totem i tabu“, Matica srpska, Novi Sad

Fromm, E., (1989), „Anatomija ljudske destruktivnosti – Druga knjiga“, Naprijed, Zagreb

- Fromm, E., (1989), „Autoritet i porodica“, Naprijed, Zagreb
- Fromm, E., (1989), „Imati ili biti?“, Naprijed, Zagreb
- Fromm, E., (1989), „Zdravo društvo“, Naprijed, Zagreb
- Grevs, R., (2002), „Grčki mitovi“, Familet, Beograd
- Hobbes, T., (1651), „Leviathan or the Matter, Forme, & Power of a Common-wealth Ecclesiasticall and Civill“, Green Dragon, St. Pauls Church-yard
- Hoffman, B., (2006), „Inside terrorism“, Columbia University Press, New York
- Hol, K. S., Lindzi, G., (1998), „Teorije ličnosti“, Plato, Beograd
- Holt, P. M., Lambton, A. K. S., Lewis, B., „eds.“, (2005), „The Cambridge history of Islam“, Cambridge University Press, Cambridge
- Horvitz, L. A., Catherwood, C., (2006), „Encyclopedia of war crimes and genocide“, Facts On File, New York
- Izetbegović, A., (1990), „Islamska deklaracija“, Mala muslimanska biblioteka, Sarajevo
- Kant, I. (1979), „Kritika praktičkog uma“, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd
- Kohlmann, E. F., (2006-7), „The role of islamic charities in international terrorist recruitment and financing“, Danish Institute for international studies, Copenhagen
- Kreč, D., Kračfeld, R. S., Balaki, I., (1972), „Pojedinač u društvu“, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- „Kur'an“ (1995), Bosanska Knjiga, Sarajevo
- Kushner, H. W., (2003), „Encyclopedia of Terrorism“, Sage Publications, London
- Le Bon, G., (1920), „Psihologija gomila“, Narodna knjižnica, Zagreb
- Leeming, D. A., Madden, K., Marlan, S. „eds.“ (s.a.), „Encyclopedia of Psychology and Religion“, Springer, New York
- Lings, M., (1983), „Muhammad: His life based on the earliest sources“, Islamic texts society, Cambridge
- Lowther, A.B, Lindsay. B. „eds.“ (2009), „Terrorism's unanswered questions“, Praeger Security International, Westport, Connecticut
- Malik, J., Hinnells, J., (2006), „Sufism in the West“, Routledge, New York

- Manstead, A. S. R., Hewstone, M. „eds.“ (1999), „The Blackwell Encyclopedia of social psychology“, Blackwell Publishers Ltd, Oxford
- Mascini, P., (2006), „Can the Violent *Jihad* Do without Sympathizers?“, Erasmus Universiteit Rotterdam, Faculty of Social Sciences, Rotterdam
- Milašinović, M. M. i Milašinović, S.M., (2007), „Osnovi teorije konflikata“, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Beograd
- Milgram, S., (1990), „Poslušnost autoritetu“, Nolit, Beograd
- Mommsen, T., (1894), „The history of Rome“, vol. 5, Richard Bentley & son, New Burlington Street, London
- Murphy, T. P., „ed.“ (1976), „The holy war“, [Watt, W. M., „Islamic Conceptions of the Holy War“], Ohio State University Press, Columbus
- Nance, M. W., (2008), „Terrorist recognition handbook“, CRC Press, New York
- Niče, F., (2011), „S one strane dobra i zla – Genealogija morala“, Dereta, Beograd
- Niče, F., (2011), „Zora – Misli o moralnim predrasudama“, Dereta, Beograd
- Partridž, K. „ed.“ (2009), „Religije sveta“, Mladinska knjiga, Beograd
- Pinker, S., (2011), „The better angels of our nature: Why violence has declined“, Viking, New York
- Radonjić, S., (1984), „Opšta psihologija II“, Savez društava psihologa Srbije, Beograd
- Redford, D. B., (1987), „Akhenaten, the heretic king“, Princeton University Press, Princeton, New Jersey
- Rot, N., (1978), „Osnovi socijalne psihologije – Socijalizacija“, Zavod za udžbenike, Beograd
- Schultz, K. A., (2004), „Democracy and Coercive Diplomacy“, Cambridge University Press, Cambridge
- Симеуновић, Д., (2002), „Теорија политике – ридер I део“, Удружење „Наука и друштво“, Београд
- Симеуновић, Д., (2009), „Тероризам“, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд
- Симеуновић, Д., (2009), „Увод у политичку теорију“, Институт за политичке науке, Београд
- Stern, J., (2006), „Terorizam u ime Boga – Zašto ubijaju vjerski militanti“, Slovo, Zagreb

Stritzke, W.G.K., Lewandowsky, S., Denemark, D., Clare, J., Morgan, F. „eds.“ (2009), „Terrorism and Torture – An interdisciplinary perspective“, Cambridge University Press, Cambridge

Vujović, M. „ed.“, (2010), „Frojdov život snova“, Riznica, Beograd

Yahya, H., (2003), „Islam proklinje teror“, Bosančica print, Sarajevo

Yahya, H., (2003), „Isa će doći“, Bosančica print, Sarajevo

Zimbardo, P., (2007), „The Lucifer Effect – Understanding How Good People Turn Evil“, Random House, New York

Zimbardo, P., (2008), „The Time Paradox: The New Psychology of Time That Will Change Your Life“, Free Press, New York

Часописи

Boyd, R., Gintis, H., Bowles, S., and Richerson, P. J. (2003), "The Evolution of Altruistic Punishment", *Proceedings of the National Academy of Sciences (USA)*, 100, стр. 3531–3535

Crenshaw, M., (1986), „The psychology of political terrorism“. In M.G. Hermann (Ed.) *Political psychology: contemporary problems and issues*, London, стр. 391

Gintis, H., Bowles, S., Boyd, R. & Fehr, E. (2003), "Explaining Altruistic Behavior in Humans", *Evolution and Human Behavior*, 24, стр. 153–172

Интернетске странице

<http://www.nationsonline.org/oneworld/History/Cuba-history.htm> 15.10.2012.

<http://people.cohums.ohio-state.edu/bender4/eall131/EAHReadings/module02/m02korean.html> 15.10.2012.

<http://www.forumromanum.org/history/index.html> 15.10.2012.

<http://www.abarim-publications.com/Meaning/satan.html#.UIW9CIHOt8E> 23.10.2012.

<http://www.stenudd.com/myth/freudjung/freud-mosesmonotheism.htm> 04.11.2012.

<http://www.al-islam.org/restatement/3.htm> 06.11.2012.

<http://www.anciv.info/mesopotamia/law-in-mesopotamia.html> 07.11.2012.

<http://eawc.evansville.edu/anthology/hammurabi.htm> 07.11.2012.

<http://www.britannica.com/EBchecked/topic/553609/Solon/553609suppinfo/Supplemental-Information> 07.11.2012.

http://www.washingtonpost.com/world/specialreports/countries-where-same-sex-marriage-is-legal/2012/05/10/gIQAwoziFU_gallery.html#photo=1 18.11.2012.

<http://www.iwgonline.org/marriage> 18.11.2012.

http://www.schoollibraryjournal.com/slj/home/886479-312/children_adopted_by_same-sex_couples.html.csp 18.11.2012.

<http://www.nytimes.com/2011/06/14/us/14adoption.html?pagewanted=all> 18.11.2012.

http://www.fides.org/eng/news/2005/0505/25_4993.html 18.12.2012.

http://www.blic.rs/stara_arhiva/drustvo/45821/Svaki-peti-brak-zavrsava-razvodom 21.11.2012.

http://www.b92.net/zdravlje/vesti.php?yyyy=2012&mm=07&nav_id=624370 21.11.2012.

http://ww2db.com/person_bio.php?person_id=a62 24.11.2012.

http://ww2db.com/person_bio.php?person_id=184 24.11.2012.